

A Volga-Urál vidéke földrajzi neveinek magyar nyelvi kapcsolatai

1. A Volga-Urál vidéke földrajzi nevei feldolgozásának az egyik lényeges eredménye a magyar nyelvvel való kapcsolatban mutatkozik meg. A földrajzi nevek összehasonlító vizsgálatai alapján megírt nyelvtannal összhangban a földrajzi nevek közül a legrégebbiek a víznevek és a víznévi eredetű egyéb nevek, amelyeknek a nagy része ismert a Kárpát-medencében is vagy változatlanul, vagy alakváltozatok formájában. Ezekkel a nevekkal rokonok a tulajdonneveink, a közszoink, a szókészletünk nagy része minden jelentéscsoportot beleértve. Igen komoly kapcsolat van a nyelvtani elemek, köztük a képzők, ragok, jelek tekintetében is. **A kapcsolatok kulcsa azonban nem a sohasem létezett uráli, finnugor nyelvekben található, hanem a szkítáknál, hunoknál, szarmatáknál, a Volga-Urál vidéke vízneveinek ugyanis ők voltak a névadói.** A Volga-Urál vidéke földrajzi neveinek magyar nyelvi kapcsolatai témakör még vázlatosan is egy könyvnyi anyagot tesz ki. Jelen dolgozatban ezért ennek csak az egyik részét mutatjuk be.

2. Amikor egy tulajdonnév, köznévi vagy nyelvtani elem megfejtésébe fogunk, néhány alaptényezőt figyelembe kell vennünk. A nyelvünk, a magyar nyelv teremtése kezdetén az első hangkombináció, hangsor a víz hangja volt, amit utánoztak, lemásoltak, leképeztek az ember. A víz, a vízforrás az első megnevezés volt. A vízforrás, az elágazó folyó, mint forrás mintát adott a szavak megalkotásához. A forrásnak, az elágazó folyónak számos tulajdonsága van, sok jelentést tartalmaz, amelyet eredeti komplex jelentéstartalomnak nevezünk. A növényi, állati és az emberi mag is tartalmazza ugyanezt, következőképp a megnevezés ugyanaz. Minthogy a víz az élet alapja, más élőlénynek az alapja, azaz magja, gyökere is tartalmazza ugyanezt. A folyóforrást, a vízelágazást lemásolva, leképezve megalkothatjuk a szókészletünk alapját. Másolatot, azaz kópiát¹ készítünk. Tovább képezve gazdagítjuk a szókincsünket, az egyre bővülő mondanivalónkat egyre választékosabban tudjuk közölni. Mindehhez mintát tehát a víz, a folyóforrás, a folyó elágazás adott, más szóval ugyanolyan gondolkodás alapján keletkezett az adott megnevezés, mint a víz. Ettől külön kell kezelni azokat az eseteket, amikor egy megnevezésnek egy másik név szolgált alapul. Példaként említjük a magyarok *magyar* nevét és a *csuvas* népvét. Az első önnevezés, a második mások által adott név. A magyar személynévi eredetű dinasztianévből lett népnév, a személy neve, maggal ellátott, maghoz tartozó² jelentésű. A második a mai komi-zürjén területen lévő *Csuvas* nevű folyókról, forrásfolyókról kapta a nevét, vagyis a népnévi víznév szolgált alapul. (CZEGLÉDI 2012) A nyelvtani elemek, azaz képzők, ragok, jelek is a forráshoz vezetnek, önálló szavakból lettek. Ez azt is jelenti, hogy bizonyos esetekben nehéz eldönteni, hogy az adott elemben még az önálló szót vagy már a képző minőséget kell látnunk. (CZEGLÉDI 2007)

¹ Az ang. *copy* 'másolat, másol' átvétel a magyarok őseitől, ősi rokonaitól.

Külön csoportokba gyűjtve hozunk példákat a földrajzi nevekből és hozzá a magyar nyelvi kapcsolatokat igazoló anyagból. Ezek a csoportok a következők: Földrajzi nevek a Volga-Urál vidékén és a Kárpát-medencében; Földrajzi nevek és a személynévek; Földrajzi nevek és a törzsneveink; Földrajzi nevek és a vezérneveink; Földrajzi nevek és a népneveink; Földrajzi nevek és társadalmi címnevek; Földrajzi nevek és az egyéb közszók; Földrajzi nevek és a nyelvtani elemek.

Természetesen a külön csoportokba gyűjtött anyagok, vagyis a földrajzi nevek, a személynévek, törzsnevek, népnevek és egyéb közszók csoportjai átmennek egymásba, hiszen együttesen is kell őket kezelni.

2.1. Földrajzi nevek a Volga-Urál vidékén és a Kárpát-medencében

A választásom a magyar *Üröm* névre esett a sok ezer névből. A jelen akadémiai tudományos álláspontot képviselő **Kiss Lajos** szótárában a következőt olvashatjuk: *Üröm* ‚helység Pest megyében’. Talán a magyar *ör-* tőnek (vö.: *öröl*) *-em* képzős főnévi származéka, eredeti jelentése ‚malomkövek fejtésére alkalmas hely’ lehetett. Hangtéstét az *üröm* növénynév magához hasonlította. (KISS 1980) Az *üröm* növénynév alakváltozatai: *ürem*, *irem*, *erim*, *irim*, *ürüm*, *irén*, stb. ‚keserű ízű gyógynövény, keserűség, szenvedés’. Bizonytalan eredetű. Talán ótörök jövevényszó, de feltehető megfelelői csak a Volga-vidéki török nyelvekből mutathatók ki. Vö.: csuv. *arām*, tat. *ārem*, bask. *ārem* ‚üröm’. A cseremiszi *arām* a csuvasból való. Vö.: még mong. *erme* ‚üröm’. Azonos jelentésű, de alakilag kissé eltérő szavak más török nyelvekben is vannak, pl. kirg. *ermen*, ujb. mod. *ärmän*, üzb. *erman* ‚üröm’, ezek azonban valószínűleg a mongolból valók. Ezek a szavak csak akkor tekinthetők a magyar szó előzményeinek, ha a nyelvünkbe átkerült török alak **irem* -féle volt; ám a török megfelelők inkább *ārem* előzményre látszanak mutatni. Némileg problematikus a magyar *m ~ n* váltakozás viszonya is a feltett török előzményhez, ha az *n*-es változatok az eredetibek; ...A magyar szó 2. jelentése az *üröm* keserű voltán alapuló névátvitel eredménye. Az ‚ürmös’ borfajta’ tapadással keletkezett az *ürmös bor* szerkezetből. ... (TESz) A TESz szerint a magy. *vermut* első adata 1904-ből való. Német eredetű, vö.: ném. *Wermut* ‚üröm, ür-mös’ ... (TESz) Vö. még oszm. *vermut* ‚ürmös’, or. *vermut* ‚ürmös’. Az *Ürmös* személynévet az *üröm ~ irem* ‚keserű ízű gyógynövény’ -s képzős melléknévi származékának tartják. (KÁZMÉR 1993)

Hamar megállapítható, hogy biztos etimológiája sem a földrajzi névnek, sem a növénynévnek, mint közsónak nincs. A *vermut* szóval való összefüggésről pedig nem szólnak. Az *Üröm* településnév szerepel címszóként, ám azt nem említik, hogy a településnél van egy árok, amelyben víz is folyik. A kutatásaink fényében az *Üröm* szerkezeti felépítése szerint összetett szó, az előtag *Ürö*, az utótag *m*. Az *Ürö* előtag a magy. *árok* szónak az alakváltozata. Ld. *Árunkä* (CZEGLÉDI 2016.I.) Az utótagnak csak a kezdő mássalhangzója maradt meg, amely a ‚víz’ jelentésű szóval tartozik össze, vö.: ko. *va*, ud. *vu* ‚víz’. A szökezdő mássalhangzó erefeti *t*- volt, amelynek egyaránt fejleménye az *m*- és a *v*:- *t* > *δ*- > *w*- > *m*-, *v*-. (CZEGLÉDI 2007) A megnevezések alapja a víz, a vízelágazás, a folyóforrás, amelynek a jelentéstartalma összetett. Benne van az ág, az árok, a víz, a víznek a haladása, folyása, a víznek az íze, stb. (CZEGLÉDI 2007, 2012) Az eredeti komplex jelentéstartalomnak tehát része az árok és a víz íze. Alakváltozata a csuv. *jyvār*, amelynek a jelentése nem-

csak ‚nehéz, súlyos, terhes, vemhes’, hanem ‚bánat, keserűség’ is. (SIROTKIN 1961), vö.: csuv. *jyvār* ‚nehéz, súlyos’, MK., AFT., tefs. XII-XIII. sz., polovec, azerb., türkm., oszm. *agyr*, ujb., *egir*, üz. *ogir*; kirk. *oor*; kum., nog., tat. *avyr*; bask., kazak, k.kalp. *auyr*; karacs. *aur*; alt., ojr. *uur*; tuv., hak., sor *aar*; jak. *yar*, ‚nehéz, súlyos’... (JEGOROV 1964). A szókezdő *j-* is eredeti *t-* fejleménye: *t- > d’- > j-*. A szókezdő *t-* megmaradt a szintén idetartozó magyar *tarhó* és *túró* szóban és nyelvi megfelelőiben. A magyar *tarhó* ‚aludttej’ lényege az, hogy a tej megsavanyodott és egybeállt. A savanyú és keserű íz eleinknél nemcsak hasonló volt, a megnevezés gyakran ugyanaz. Ennek a szemléletnek az alapja az, hogy a forrásnak, a gyógyforrásnak lehetett savanyú, keserű az íze. Ez szolgált alapul a magy. *tarhó* és a *túró* szavunknak, továbbá a nyelvi megfelelőinek is. Nem a magyar szó átvétel a szlávból, hanem fordítva, a szlávban átvétel a szkítáktól, hunoktól, szarmatáktól. Vö.: orosz *tvorog* ‚túró’. A magyar akadémiai álláspont téves, ami a *tarhó* szót illeti, de nem igazolt a *túró* szónak az ótörökből való kölcsönzése sem, ám az adatok idetartoznak. Vö.: magy. *tarhó*, alakváltozatai *taroh*, *tarha* ‚aludttej, édes aludttej, összement tej’. Északi szláv, közelebről valószínűleg szlovák eredetű, vö.: szlk. *tvaroh* ‚túró’, cseh *tvaroh*, le. *tvaróg*, É-szorb *tvaroh* [ejtve:] *tvarow*, or. *tvarog*, *tvorog* ‚túró’... (TESz); magy. *túró* ‚aludttejből készült tejtermék, sajt, a fitymában levő váladék’. Ótörök eredetű, vö.: türkm. *turaq*, *toraq* ‚joghurtból készített savanykás ízű étel’, AH. *toraq* ‚forralt, savanyított tej’, csag. *toraq* ‚sajt’, oszm. *dorak* ‚kiszáritott joghurt’, *dorak* ‚egyfajta joghurtból és tejfölből készített sajt’, csuv. *turāx*, forralt, leszedett, savanyított tej’ *tora* ‚sajt’, cser. *tuara*, *tuyara* ‚sajt’, miser *tura*, ‚ua.’, or. *torak* ‚forralt, savanyított tej’, kurd *toraq* ‚túró’ a csagatájából, a perzsa *dōrāg* ‚savanyított tej az oszmánból való’. Vö. még mong. *tarag* ‚sűrű, savanyított tej’. Vö.: görög *τυρός*. or. *tyróg* ‚sajt’. (TESz); Idetartozik a csuv. *tāpārčā* ‚túró’ *tāpār-* töve, vö.: csuv. *tāpārčā šyvě* ‚(tej) savó’, vö.: mari *tuyrtyš* ‚túró’, *tuyrtyš vyd* ‚(tej)savó’. (JEGOROV 1964) A magy. *savó* szó pedig a csuv. *tāpār-* relatív szótő *tāpā-* tövével és nyelvi megfelelőivel rokon; csuv. *turāx* ‚savanyú tej, tejföllel savanyított, melegített tej’, AFT. *tarag*, tuv. *tarak* ‚savanyú tej, aludttej’, k.kalp. *torak* ‚juhtúró’, vö.: mong., burj.mong. *tarag*, kalm. *targ* ‚aludttej fajta’. Ptolemajosz említ egy szarmata törzset, ahol *torek*, iráni *turi* ‚savanyú tej’. (JEGOROV 1964). Megjegyezzük, hogy a magy. *sajt* és török nyelvi megfelelői is a szó alakváltozatai közé tartoznak. A nyugat-európai nyelvekbe is a magyarok rokonaitól, a szkítáktól, hunoktól, szarmatáktól került be a szó, pl.: ang. *sour* ‚savanyú’, stb.

A magy. *Üröm*, *üröm* szóban az eredetileg megvolt kezdő mássalhangzó a *t-* elenyészett zöngésedés, réshangúsodás és vokalizáción keresztül: *t- > δ- > w- > V- > 0-*. Az *-yvā-*trifongus eredménye gyakran egyetlen magánhangzó. Minthogy a víz megnevezése nemcsak alapul, hanem gyakran mintaként szolgált a növények, az állatok és az ember megnevezéséhez, így a magy. *üröm* növénynévnek alapul vagy pedig csak mintaként a keserűvízű forrásnak a neve szolgált. Minden esetben fontos annak a megállapítása, hogy mely megnevezésnek mi szolgált alapul. Ha pl. az *üröm* növénynévnek az ilyen nevű folyó szolgált alapul, akkor a szó szerkezeti felépítése szerint összetett. Ha pedig csak az *ürö-* tö, akkor a növénynévben az *-m* képző ‚valamivel ellátott’ jelentésben. A vízelágazás elválás, törés útján keletkezett, ugyanígy az árok is, amely a víznek a tartozéka is egyben.

Így kötődik ide az *öröl* ige *örö-* töve. Az *üröm* növénynév tehát tartalmazza a keserű ízét a növénynek, elsőként azonban a forrásvíz keserű, savanyú ízére vonatkozott. Az *ürö-* szótő alakváltozata a magy. *bor*, amelynek jelentése ‚savanyú víz’, számos forrás nevében ismert. Eredetileg volt szókezdő mássalhangzó, annak a fejleménye a *b-* is: *t- > δ- > w- > b-*. Az

eredeti *t-* megvan a fent említettek mellett további szavakban, így a magy. *tör*; *törík* szóban. A *t-* fejleményei közül a *v-* van meg a magy. *verem* szóban, amely a TESz szerint '(földbe ásott nagyobb) gödör, sírgödör, árok, (föld alatti) üreg, barlang'. Valószínűleg alán eredetű, vö.: osz. *wärm*, *orm* 'gödör, verem, üreg, barlang'. A magy. *verem* a hangzótoldó tövek csoportjába illeszkedett be.' (TESz) Ami a szó eredetét illeti, nem alán, hanem hun eredetről beszélhetünk. A szótövek közül pedig mindig a magánhangzót is tartalmazó és a korábbi, teljesebb alak a magánhangzót nem tartalmazókkal szemben. Helytelen, nem igazolt a szócikkíró véleménye, mely szerint a 'magy. *verem* a hangzótoldó tövek csoportjába illeszkedett be.' Az adatok azonban idetartoznak.

Az *öröl* ige elemekre bontása helyesen tehát *örö-*: igető + *-l* igeképző. Nem igazolt a TESz véleménye szerinti elemekre bontás. Nincs bizonyító erejű háttere annak sem, hogy *Üröm* település a malomkövek fejtésére alkalmas illetőleg szolgáló hely lehetett. Az 'árok, patak' jelentést ugyanakkor egy egész rendszer, köztük a hun eredetű nevek is igazolják, így az ujjur főváros nevének *Ürüm* töve, vö.: magy. *Urumcsi*, város Észak-Nyugat Kinában'. A város az időszakonként kiszáradó *Urumcsi* folyóról kapta a nevét. A török nyelvekből való folyónév tövéhez vö.: kaz. *irim* 'különálló tavak, tócsák, amelyekre a gyér vízü folyók nyáron szétszakadnak'. (KISS 1980) Hozzáteesszük, hogy az *Urumcsi* forma átvétel, az átadó alak *Ürümcsi*. Szerkezeti felépítése *Ürüm* + *csi*, vagy összetett szó, vagy képzett. Bármelyik legyen az igaz, az első elem *Ürüm*, összetartozik a magy. *Üröm* patak- és településnévvel. A második elem *csi* összetartozhat egyrészt a 'víz' jelentésű szavakkal, ld. *Akuča* 'Folyó-víz' (CZEGLÉDI 2016:1). Amennyiben képző lenne, úgy a jelentése 'valamivel ellátott, valami mellett lévő, valaméhez tartozó' jelentésű. Minthogy a folyónak - amely alapul szolgált *Ürümcsi* város nevének – a neve *Urumcsi* ← *Ürümcsi*, ezért az összetett szó értelmezés a valószínűbb, a jelentése pedig 'Ürüm-víz'.

A magyar szócikkben ugyanakkor értelmetlen az, hogy az *Üröm* település nevének 'Hangtestét az *üröm* növénynév magához hasonlította'. A TESz az *üröm* növénynevet bizonytalan eredetűnek tartja, holott nem az. Még az sem igazolt, hogy a magyar szó ótörök jövevényszó. Téves az is, hogy a magyar szónak a megfelelői csak a Volga vidéki török nyelvekből mutathatók ki. Idetartozik a többi török nyelvi adat, sőt a mongol is, szerkezeti felépítésük: kirg. *er* + *men*, ujj. mod. *är* + *män*, üz. *er* + *man*, mong. *er* + *me*. Az *m-* szókezdő önálló szóként - amely alapja a 'valamivel ellátott' jelentésű képzőnek is - képviselheti az utótagot, teljesebb formában *mV* < *mVn*. A *man*, *men* forma önálló szóként és képzőként is gyakori a földrajzi nevekben a Volga-Ural vidékén, megvan a magyarban is, vö.: magy. *Ürméni*, *Ürményi* csn. < *Ürmény* hn. Nyitra m. + *-i*: melléknév képző. (KÁZMÉR 1993) A szócsalád tagja az *örmény* népnév is, továbbá a magy. *örvény*, *örmény* szó, szerkezeti felépítésük: *Ür* + *mén*, *Ür* + *mény*, *ör* + *mény*, *ör* + *vény*. Az eredet kulcsa a hunoknál található, ezért természetes, hogy megvan a magyarban és a hun utódnelvekben, a törökben és a mongolban. Az *m* és *n* megfelelések egyáltalán nem problematikusak, egy tökéletes rendszernek a részei. Ezt azonban nehéz lenne megmondani, hogy melyik az eredetibb, az *n* vagy az *m*. Az *n* eredetibb voltát semmi nem igazolja. A *man*, *men* eredeti szókezdője *t-* volt, vö.: csuv. *tan* 'víz', amelynek a zöngés változata van meg az összet. *don* 'víz' szóban, megtartotta a zöngétlenséget és réshangúsodott a ko. *sin* 'forrás' jelentésű szó, amely megvan a magy. *Szinva* pataknevében is. (CZEGLÉDI 2016) Vö.:

D'vina ,Víz-folyó'. f. SW.165b.: ko. D'vina or. Dvina, folyó.

< ko. D'vina

or. Dvina ← nem or. *Tvine, *Těvine

Az egytagú *D'vina* név szerkezeti felépítése szerint összetett szó lehet: *D'vi* + *na*. Az előtag ,víz', az utótag ,víz, folyó' szavakkal tartozhat össze. Az előtag teljesebb alakja **Těvi*- lehetett. A *Dv*- mássalhangzó torlódás úgy alakult ki, hogy a röviden ejtett redukált magánhangzót (-ě-) már nem ejtették és nem is jegyezték le. Az or. *Dvina* név átvétel, alakváltozata a magy. *Duna*. Vö.: csuv. *tan* ,víz, amely a jég alól jön fel', jak. *taan* ,vízáramlás, vízfolyás a jégre', vö.: avesztá *danu* ,folyó', osz. *don* ,folyó, víz', kínai *d'an* ,folyó'. (JEGOROV 1964) A szó a szkíta, hun nyelvekben eredeti, átvétel az oszét *don* ,folyó, víz', iráni *tana* ,folyó, víz', kínai *d'an* ,folyó'. A szó eredetét tehát a szkíta, hun nyelvekben kell keresni. Az eredeti *t*- a földrajzi nevekben megmaradt, pl. csuv. *Tuna*, a másik esetben zöngésedett, vö.: or. *Don*, magy. *Duna*, osz. *don*.

Az *üröm* növénynévnek a különösen jellemző tulajdonsága határozta meg azt, hogy a ,keserű forrásvíz' jelentés szolgáljon neki alapul, azaz, az ilyen nevű forrásfolyó adott mintát az elnevezéshez. A települések rendszerint folyónévi eredetűek, csupán az igen késői neveknek szolgált alapul személynév. Nyugat-Európa nyelveibe két úton is számos szó került be az ugyanazon gyökerű szkítáktól, hunoktól, szarmatáktól. Az egyik útvonal délen a szkíta – görög – latin – német, angol, stb. A másik útvonal pedig északon volt, amely a Volgától Északra lehetett, érintette a mai Finnország területét és Skandináviát. Ismert, hogy a Brit szigetekre szarmatákat telepítettek. Természetesen előfordult, hogy a nyugat-európai nyelvekből később bevándorolt a magyar az a szó, amely valaha a magyarok és az ősi rokonaiknak a nyelvéből való. Így lehetséges, hogy a *vermut* összetett szó, az előtag *ver*, a magy. *bor* szóval rokon, az utótag *mut* pedig ,víz' jelentésű szó, vö.: mari *wüt*, magy. *víz*, *vides vide-* töve stb. Ami a cseremiszi *arām* szónak a csuvasból való kölcsönzését illeti, tudni kell hozzá, hogy a mai csuvas nyelv két szálból tevődik össze, bár a végső gyökerük ugyanaz, a szkíta és a hun, de térben külön-külön helyről van szó és időbeli különbség is van. Az egyik gyökérszál a bolgárokhoz vezet, akik hunok, a másik gyökérszál pedig a szarmata hunokhoz. Minthogy a cseremiszi *arām* redukált magánhangzót tartalmaz, az átvétel nem tehető korábbra az 1800 körüli időknél, amelyre tehető a redukált magánhangzók kialakulása. Amennyiben a cseremiszekhez az i. sz. XIV. századnál korábban jutott volna el a szó, akkor az a mai csuvasnak a bolgár szálból való lenne. Amennyiben az 1300-as évek tájékán, úgy azt a másik szálból, a csuvasok nyelvéből kell származtatni. A csuvasok - akiket korábban *böszörményeknek* hívtak, a böszörmények pedig szarmata hunok - a mai komi-zürjén területről ez időtájt jöttek Csuvas nevű forrásfolyók vidékéről a mai lakóhelyükre s a csuvas népnév víznévi eredetű. Ez a nép a mai udmurtok, a marik, tatárok, baskírok lakóterületein élt és hatott. A cseremiszekhez 1800-nál nem korábban juthatott el a szó, ám hogy melyik gyökérszálból származik, azt az *arām* -*r*- mássalhangzója dönti el. A csuvasban van egy másik ,keserű' jelentésű szó is, vö.: csuv. *jüšě* ,keserű, savanyú', üzb. *ači*, ujj. *aččik*, ujj. *Sin. Ačyg*, kurg. *ačuu*, k.kalp., nog. *aššy*, kazak *aščy*, bask. *asy*, *äse*, jak. *ahyy* ,keserű, savanyú'. (JEGOROV 1964) A szó eredetileg igenévszó volt, igei változatra ld. csuv. *jüs* ,savanyodni, erjedni, keserűvé válni', tat. *äč*, ujj. *eči*, üzb. *ači*, kazak, ojr. *ačy*, k.kalp., nog. *aš*, bask. *äse* ,savanyodni, erjedni'. (JEGOROV 1964) A csuv. *arām* és a csuv. *jüšě* valamint a nyelvi megfelelőiben az -*r*- és az -*š*-, -*s*-, -*h*-, -*č*-, -*š*- eredeti -*t*- fejleményei. Bár az -*r*- nem kizárólagos jellemző-

je a csuvasnak a más török nyelvi *-z-*vel szemben, ezúttal az *arām* böszörmény, másképp egy szarmata hun nyelvjárási hangtani jelenségre utalhat.

A kutatásaink igazolják, hogy a mérvadó akadémiai magyar nyelv nyelvtana nem működik, mert azt helytelenül a feltételezett uráli, másképpen finnugor nyelvtanra alapozták. Természetes, hogy ebből a hamis nyelvtanból helyes, igazolható őstörténeti következtetéseket sem lehet levonni, csak a tévedéseket egymásra halmozni. A nevek és szavak összefüggésének a rendszerét jelen dolgozatban csak jelzés értékkel mutathatjuk be, a Volga-Urál vidéke földrajzi nevei közül is csak néhány példát hozunk a sok ezezből. Fontos, hogy a víznevek az elsődlegesek, a víznevek pedig alapul szolgáltak a településneveknek is. Vö.:

Agym ‚Folyás‘. f. TB.19.: bask. Agym / Agrym / Agum or. Agym Kušn., az or. Karmasan jobboldali mellékfolyója.

< bask. Agym ← bask. agym ‚folyás‘

bask. Agrym < Agry < Agryr ← ld. mari enger ‚patak‘
+ -m: képző

bask. Agum ld. Agym

or. Agym ← nem or. Agym

or. Karmasan ← nem or. Karmasan < Karma < Kar

+ ma ← ld. ko. va ‚víz, folyó‘

+ san

Az egytagú *Agym* névnek alapul szolgált a bask. *agym* ‚folyás‘ szó. Az *Agrym* névváltozat előzménye a teljesebb alakú **Agyrym* lehetett, amely *-m* képzős alak, a szótőre ld. *Áger*. A folyó orosz neve *Agym* átvétel. Az *Agrym*, **Agyrym* összetartozhat a magy. *Üröm* településnévvel, amely az ott elfolyó vízfolyásról, vizesárokról, patakról kaphatta a nevét. Az or. *Karmasan* név is átvétel, összetett szó. Az előtag *Karma* szintén összetett, esetleg képzett: *Kar-* + *ma*. A szótő összetartozik a magy. *Hortobágy* név *Hor* tövével, ld. *Eněš-Kārška*. A *san* utótag ‚folyó‘ vagy ‚forrás‘ jelentésű, vö.: ko. *sin* ‚forrás‘, de utalhat a folyómederre is, amelyről vették a mintát a csuv. *čan*, *šan* ‚csőbör‘ edény megnevezéséhez, de benne van az oszm. *čanta* ‚táska‘ szó tövében is.

Akärpaj šyrmi ‚Folyó-folyó patakja‘. f. Ašm.I.93.: csuv. Akärpaj šyrmi, patak neve 5 mérföldre Musirmy Cu. falutól, NAP:-, Ar.-.

< csuv. Akärpaj

+ šyrmi ← csuv. šyrma ‚árok, patak, szakadék‘

+ -i: birtokos személyjel E/3.

Az *Akärpaj šyrmi* kéttagú név, ahol az első tag összetett szó. Az előtag *Akär* ‚folyó‘ jelentésű szó, (ld. csuv. *Akär* Ašm.I.93.) az utótag *paj* szintén ‚folyó‘-t jelent. Alakváltozata az ud. *vaj* ‚mellékfolyó, patak‘. A szókezdő mássalhangzó eredeti *t-* volt, amely egyrészt megtartotta a zöngétlenségét és így alakult tovább: *t-* > **θ-* > *φ-* > *p-*, másrészt zöngésedett és réshangúsodott: *t-* > **δ-* > **w-* > *v-*.

A szókapcsolat második tagja a *šyrmi* ‚patakja‘ jelentésű, *-i* birtokos személyjellel ellátott szó, alapul szolgált a csuv. *šyrma* közszó. Szerkezeti felépítése szerint lehet egyrészt igéből képzett névszó, a törökségben széles körben ismert, vö.: csuv. *šyrma* ‚árok, patak, szakadék‘, tefs XII-XIII. sz., oszm. *yrmak* ‚folyó‘, AFT. *yrmak* ‚folyó forrása‘, üz. *irmok* ‚folyó torkolata‘. (JEGOROV 1964) A csuvas *šyr-* igei szótőnek *-ma* névszó-

képzős alakja. Az ige önállóan is használt: csuv. *šyr-* ,kimosni, szétmosni (vízzel partot, csatornát), vonalat, barázdát húzni, rajzolni', nog. *jyr* ,szétszakítani (gátat)', kazak, k.kalp. *žyr* ,szétszakítani, kiásni (földet)', kirg. *žyr* ,széttépni, szétszakítani', csag. *jyr*; *jyrğa* ,ásni, szétszakítani (a víz teszi)', jak. *suruj* ,vonalat húzni, rajzolni', vö.: mong. *zurax* ,vonalat húzni, rajzolni'. (JEGOROV 1964) Rokona a magyar *túr-* ige eredeti szókezdő *t-* vel, továbbá az *ír-* ige, ahol az eredeti szókezdő *t-* eltűnt a *t-* > **δ-* > **w-* > *V-* > *θ-* folyamatban. A szó a csuvasban *šyr-*, oszm. *jaz-* ,ír' stb. Másrészt a csuv. *šyrma* értelmezhető összetett szóként is, tövének a szócsaládjába tartozik a magy. *sír* (gödör) és a *sír* (halom). A *sír* egyaránt jelenti a gödört, az árkot, amelyet elsőként a víz csinált, rajzolt és jelenti a halmot, amelyet a *sír* fölé emeltek. Így vonható ide a magy. *Ürömhegy* földrajzi név is, amely eredetileg vonatkozhatott a közeli patakra, árokra is. Családnevet is alkot, vö.: magy. *Ürmös*. A magy. *üröm* növény pedig olyan élőlény, amelyet a patak, szakadék mintájára neveztek el. A szónak az eredetét a szkítáknál, hunoknál, ősmagyaroknál kell keresni. A csuv. *šyrma* tehát lehet összetett szó is, ahol az előtag *šyr* ,gödör', az utótag pedig *ma* ,víz' jelentésű szó, vö.: ko. *va* ,víz'.

Erem kassi ,Árok-víz falva'. h. Ašm.III.23.: csuv. Erem-kassi, az or. Jamaš-Tokaj falu egy részének a neve?, NAP:-, Ar.:-.

< csuv. Erem

+ kassi ← csuv. *kašá* ,utca, falu része, falu'
+ -i: birtokos személyjel E/3

A kéttagú név *Erem kassi* első tagjára ld. *Akárpaj šyrmi*, *Árunkā*, *Ěřekmen*. Meg kell jelezni, hogy az *Erem*, *Erēm* értelmezésére két lehetőség is kínálkozik. Az egyik, hogy az *Árunkā*, *Erek*, *Ere*, *Er* stb. alakváltozata. A másik lehetőség szerint összetett szó: *Ere* + *m*, ahol az előtag rokonaira ld. *Árunkā*, az utótag pedig a *men* rokona. Eszerint az *Erem* az *Erekmen* alakváltozata. Jelentése pedig ,keserű víz' vagy ,árok-víz'. A második tagra ld. *Avtan kassi*. Az or. *Jamaš Tokaj* falunév első tagja összetett vagy képzett szó. A gyök *Jama*, ld. *Jamantaj*. Az -š vagy ,víz' jelentésű szó kezdő mássalhangzója, vagy pedig ,valamivel ellátott' képző. A *Tokaj* ,hegyoldal' jelentésű szavakkal tartozik össze, rokona a magy. *Tokaj* földrajzi név, ld. *Bol'saja Tugajeva*, *Togajevo*.

Erēm šyvě ,Keserű-víz vize'. f. Ašm.III.27.: csuv. Erēm šyvě, ürmös víz, NAP:-, Ar.:-.

< csuv. Erēm: folyónév

+ šyvě ← csuv. *šyv* ,víz'
+ -ě (< -i): birtokos személyjel E/3.

A kéttagú név *Erēm šyvě* első tagja folyónév, ld. *Akárpaj šyrmi*, *Árunkā*, *Ěřekmen*, *Erem kassi*. Rokona a magy. *Üröm*, *üröm*. A közszo a TESz szerint magy. *üröm* ,keserű, keserű ízű gyógynövény, keserűség'. Bizonytalan eredetű. Talán török jövevényszó, vö.: csuv. *arām*, *erēm*, tat. *ārem*, bask. *ārem*, cser. *arām*, mong. *erme* ,üröm', kirg. *ermen*, ujj.mod. *ärmän*, üzb. *erman* ,üröm'. (TESz) A magyar szónak a törökből való kölcsönzése nem igazolt, ám az adatok idetartoznak. Szerkezeti felépítésük: *Erě* + *m*, magy. *ürö* + *m*, csuv. *arā* + *m*, *erě* + *m*, tat. *äre* + *m*, bask. *äre* + *m*, cser. *arā* + *m*, mong. *er* + *me*, kirg. *er* + *men*, ujj.mod. *är* + *män*, üzb. *er* + *man*. Az előtag a ,keserű', az utótag pedig a ,víz' jelentésű szavakkal tartozik össze, a szónak gyakran csak a kezdő mássalhangzója (*m-*) maradt fenn, vagy a rákövetkező magánhangzóval együtt (*me*, vö.: toldalékolásnál

magy. *mő*- pl. *üirmös*), teljesebb alakban *men*. Így a szó jelentése ‚keserű víz’. A név második tagjára ld. *Akuča*.

Erem varě ‚Árok-víz árka’. d. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. Erem varě M.

< csuv. Erem: folyónév

+ varě ← csuv. var ‚árok, patak’

+ -ě (< -i): birtokos személyjel E/3.

A kéttagú *Erem varě* név első tagjára ld. *Erem kassi*, *Erěm šyvě* A második tagra ld. *Ajtar var*:

Erěmkassi ‚Árok-víz falva’. h. Ašm.:-, NAP: csuv. Erěmkassi C. □ Iremkassi Jamaš or. Iremkasy C., csuvas falu, Ar.:-

< csuv. Erěmkassi < Erěm

+ kassi ← csuv. kas, kasā ‚falu, falurész, utca’

+ -i: birtokos személyjel E/3.

csuv. Iremkassi < Irem

+ kassi

+ Jamaš

or. Iremkasy ← nem or. Iremkassi

Az egytagú *Erěmkassi* név összetett szó, az előtagja *Erěm*, előzménye ld. **Erim*, **Erüm* lehetett. Ld. *Erem varě*. Az utótagra ld. *Avtan kassi*. A falu korábbi neve *Iremkassi Jamaš*, az első tagra ld. *Erěmkassi*, a második tagra ld. *Erem kassi*.

Ěrěkměn ‚Árok-víz’. f. Ašm.V.: csuv. Ěrěkměn, kis folyó neve, NAP:-, Ar.:-

< csuv. Ěrěkměn < Ěrěk

+ mēn

Az egytagú *Ěrěkměn* összetett szó, az előtag az *árok* szavakkal tartozhat össze, az utótag pedig ‚víz’ jelentésű. Ld. *Ur puš*, *Ěrěx šyrmi*, *Árak-kassi*, *Uralsk*, *Árunkä*. Az utótag *mēn* alakváltozataira ld. *Elnet*.

Jeđem ‚Árok-víz’. f. Ašm.:-, NAP:-, Ar.:-, B-r.: bask. Jeđem or. Zilim, folyó neve.

< bask. Jeđem

or. Zilim ← nem or. Zilim

Az egytagú *Jeđem* név összetett szó, az előtag *Jeđe* összetartozik a bask. *hyđa* ‚völgy’ szóval, alakváltozata a csuv. *vasan*, *varak*, *var*, oszm. *deri* ‚völgy’, mari *jar* ‚gödör, szakadék’, fi. *jyrä* ‚mély völgy’, bask. *jarlau* ‚szakadék’ *jar* előtagja, tat. *jerüm* ‚szakadék’ *jerü* előtagja, tat. *jermak* ‚vízmosta árok’ *jer* előtagja, a csuv. *šyrma* ‚árok, patak, szakadék’ *šyr* előtagja, idetartozik a magy. *sír* mint ‚gödör’, stb. Az *m*, *ma*, *mak* utótagok ‚víz’ jelentésű szavakkal tartoznak össze. A bask. *Jeđem* alakváltozata a magy. *Űröm* folyónév. A folyó orosz neve *Zilim* átvétel, szintén a *Jeđem* alakváltozata. A *Zili*, *Jeđe* összetartoznak, rokonuk a magy. *Zala* pataknev, az *-l-* közvetlen előzménye a *-δ-* interdentális zöngés spiráns. Az *m* pedig itt is a ‚víz’ szó kezdő mássalhangzója.

Meg kell említenünk, hogy számos földrajzi névnek alkotó tagja - amelynek részben vagy egészben alapul szolgált - a csuv. *šyrma* ‚árok, patak, szakadék’ szó és nyelvi megfelelői, vö.: csuv. *šyrma* ‚árok, patak, szakadék’, tefs XII-XIII. sz., oszm. *ymak* ‚folyó’, AFT.

yrmak ,folyó forrása', üzb. *irmok* ,folyó torkolata'. (JEGOROV 1964) A csuvas *šyr-* lehet igei és névszói tő. Az igei szótőnek *-ma* névszóképzős alakja, ha névszói tő, akkor a *ma* utótag és ,víz' jelentésű szó. Az ige önállóan is használt: csuv. *šyr-* ,kimosni, szétmosni (vízzel partot, csatornát), vonalat, barázdát húzni, rajzolni', nog. *jyr* ,szétszakítani (gátat)', kazak, k.kalp. *žyr* ,szétszakítani, kiásni (földet)', kurg. *žyr* ,széttépni, szétszakítani', csag. *jyr, jyrğa* ,ásni, szétszakítani (a víz teszi)', jak. *suruj* ,vonalat húzni, rajzolni', vö.: mong. *zurax* ,vonalat húzni, rajzolni'. (JEGOROV 1964) Rokona a magyar *túr-* ige eredeti szókezdő *t-* vel, továbbá az *ír-* ige, ahol az eredeti szókezdő *t-* eltűnt a *t- > *δ- > *w- > V- > 0-* folyamatban. A szó a csuvasban *šyr-*, oszm. *jaz-* ,ír' stb. Másrészt a csuv. *šyrma* értelmezhető összetett szóként is, tövének a szócsaládjába tartozik a magy. *sír*(gödör) és a *sír*(halom). A *sír* egyaránt jelenti a gödört, az árkot, amelyet elsőként a víz csinált, rajzolt és jelenti a halmot, amelyet a *sír* fölé emeltek. Így vonható ide a magy. *Ürömhegy* földrajzi név is, amely eredetileg vonatkozhatott a közeli patakra, árokra is. Családnevet is alkot, vö.: magy. *Ürmös*. A magy. *üröm* növény pedig olyan élőlény, amelyet a patak, szakadék mintájára neveztek el. A szónak az eredetét a szkítáknál, hunoknál, ősmagyaroknál kell keresni. A csuv. *šyrma* tehát lehet összetett szó is, alakváltozata az *Üröm* pataknev, ahol az előtag *šyr* ,gödör', az utótag pedig *ma* ,víz' jelentésű szó, vö.: ko. *va* ,víz'. Az *Üröm* közszei jelentése ,Keserű víz' csak akkor lehetne, ha valóban ilyen íze lenne a víznek.

2.2. Földrajzi nevek és a személynevek

A kutatásainknak ebben a fejezetében nem lehet célunk valamennyi dinasztianévnek, vezérnévnek a teljes bemutatása és vizsgálata, gyakran csupán irányt mutatunk az egyes nevek megfejtéséhez, miközben hivatkozunk a forrásokra és szólunk néhány kutatói véleményről.

A hagyományok szerint a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében Ügyek és Emese násza révén a *turul* és a szarvas népének utódai. Ez azt is jelenti, hogy a *turul* és a szarvas dinasztia neveit örököltük, elvileg azokat használjuk. Az ismereteink korlátai miatt azonban külön csak a *Turul* dinasztia neveiről tudunk. Ugyanakkor az Árpádház leszármazási táblázata elvileg mindkettőt tartalmazza, hiszen Árpád apjában, Álmosban egyesült a két dinasztia. Következésképp már a hét vezér nevei között is lenniük kell mindkét dinasztia-ból származó neveknek. Hozzátesszük, a honfoglaló törzsek élén is személyek álltak s ezeknek a személyeknek a nevei is logikus, ha a *turul* és a szarvas dinasztia-ból egyaránt valók. Árpád előtt azonban jó 400 évvel korábban már itt volt a Kárpát-medencében Attila a hunjaival. Minthogy Attila madara a *turul* volt, ő a *turul* dinasztia-hoz tartozik. Attila fia Csaba királyfi a székelyek királya volt. Ez azt is jelenti, hogy a székelyek már ekkor itt voltak a Kárpát-medencében s ők is a *turul* dinasztia leszármazottai. Az erdélyi fejedelemség nevei olyan emberekhez kötődnek, akik Attilával jöhettek be a Kárpát-medencébe.

Ezekhez valamelyest időrendi sorban is igazodva először Attila családfájának neveit vesszük sorra, közülük is elsőként Attila nevével tanulmányozzuk. Ezt követik a *Turul* dinasztia nevei, majd az erdélyi fejedelemség nevei, hiszen azok is a *turul* nemzetségből valók. A hét vezér neve és az Árpádház leszármazási táblázatában szereplő nevek s a honfoglaló törzsneveink, mint a törzsek élén álló személyek nevei már mindkettőt, a *turul* és a szarvas nemzetséget egyaránt magukban foglalják. Természetesen újabb adatok, információk előkerülésével pontosíthatók és kiegészíthetők ezek a gondolatok, azonban az tény, hogy a

turul és a szarvas a szkíták és a hunok szimbóluma. Ennek pedig logikus következménye, hogy a Kárpát-medencei magyarság a székelyekkel együtt szkíta-hun gyökerekhez tartozik. Az is természetes, hogy ma a magyarok személynevei (családnevek és keresztnévek) megőrizték a valamikori dinasztianeveket és vezérneveket. A megfejtésük is ezek figyelembe vételével lehetséges.

Természetesen a szarvas és a turul dinasztia nevei között nemcsak lehetnek átfedések, hanem egyenesen logikus is, hiszen mindkettő szkíta és hun. Az alábbiakban tehát a következő sorrendben tárgyaljuk a neveket: 1. *Attila családfája a krónikák nyomán*; 2. A Turul dinasztia nevei; 3. Az erdélyi fejedelemség nevei; 4. A hét vezér neve Anonymus szerint; 5. Az Árpád-ház leszármazási táblázata Dümmert Dezső nyomán; 6. Törzsneveink (részlet). 7. Címnevek.

2.2.1. Attila családfája (a krónikák nyomán)

Eleud, Elendus; Vegecus, Ugec, Ugek; Edus; Chaba, Chabas, Csaba; Ethele, Atile, Ethele, Attila, Atila; Wendekuz, Bendekuz, Bendecucus, Bengeguz, Bendegucz, Bendeguz; Torda; Scemen, Scemeyn, Stemens, Szemein; Ethen, Etheus; Opus, Opos; Caducha, Cadicha, Cadica, Kadicza, Kadicsa; Berend, Berendus, Berend; Sulthan, Sulthanus, Zoltan; Wulchu, Bulchus, Boczu, Bocsu; Wobag; Balagus, Bolug; Zambur, Zamur, Zámir; Lehel, Lechel; Leuenta, Leuntas, Levénte; Kulche, Chulchas, Külcze, Kulcze, Külcese; Ompudes; Miska, Mises, Mike, Micas; Beztur, Bezter, Belztur; Budli, Buldy, Rudli, Rulduis; Canadus, Czanad, Czanád, Csanad; Wuken, Bukem, (Buken), Bucenes, Büken; Bondofard, Bondofart, Bondosardus, Bondosárd; Farkas, Tarkans (Farkas), Sarcans; Athmar, Othmar; Kadar, Cadar; Radar (Kadar), Rda, Rádár; Weler, Beller, Bellér, Beler; Kear, Chear, Keár; Kewa; Kenes; Cheledus, Keleed, Keléd; Damas; Door; Boras, Bór; Hunnor; Membroth, Nemroth, Nembrothus, Nimroth, Nimróth, Nimbrod, Nimrod; Chus; Cham, Ham, Hám; Aba; Noé.²

A fenti sorrendet betartva csak Attilával teszünk kivételt. Erről a névről szólunk elsőként: *Ethele, Atile, Ethele, Attila, Atila*.

2.2.2. Attila neve³ és a földrajzi nevek

„...a Kárpát-medencében itt-ott később is felbukkannak *Etel* helynevek részben víznévként is, s ez a tény esetleg magyar közszoói alaptól való indulást sejtet.” (BENKŐ 1984/4:405)

Benkő Loránd gondolata, amelyet *Etelköz* kapcsán fogalmazott meg, több kérdést is rejt magában. A legszembetűnőbb, vajon az *Etelköz* *Etel* elemének lehet-e köze *Attila* hun király nevéhez. Ha igen, akkor *Attila* neve is magyar közszoói alaptól való kiindulást sejtet. Továbbá ugyanannak a névnek élhet-e egymás mellett mély és magas hangrendű változata? Ha az *Etel* magyar közszoói alaptól való kiindulást sejtet, van-e kapcsolata az uráli nyelvcsaládba sorolt nyelvekkel és hogyan magyarázhatók a török nyelvekben ismert közszoói és tulajdonnévi párhuzamok? Fellelhetők-e az *Attila* és az *Etel* tulajdonnévi és közszoói párhuzamok további nyelvcsaládok nyelveiben? Milyen a név szerkezeti felépítése? Egyszerű vagy összetett, esetleg képzett szóval van-e dolgunk? Mely nyelv ill. nyelvek névadási rendszerébe illik az a jelenség, hogy a víznév és személynév gyakran azonos és mi ennek a magya-

² Nem jelöltük, hogy a nevek közelebből mely krónikákban találhatóak.

³ A bolgár fejedelmi listát nem vizsgáltam meg, ezért azzal kapcsolatosan csak a kutatói véleményeket említhetem meg.

rázata? A kérdések sorát szaporítja, a súlyát pedig növeli az a tény, hogy pl. Törökországban készítettek egy több részes filmet, az egyiket 1972-ben, a címe: *Tarkan – Altun Madalyon*, amelyben Attilát a törökök királyának tartják.

A kérdések sokaságára kell választ keresnünk, amelyek megtalálásához többretű kutatómunkára van szükség. Elsőként az írott források, krónikák üzeneteit, majd a kutatói véleményeket vesszük sorra, továbbá a földrajzi névi adatokat és a hozzájuk kapcsolódó nyelvek tulajdonneveit és közszoit tanulmányozzuk, végül az eredményeinket összevetjük a források, krónikák híreivel és a kutatói véleményekkel.

2.2.3. Az írott források, krónikák közül Konstantin (942-959) Bölcs Leó fia, tudós császár, a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzása) című művében Attilát az avarok királyának is nevezi.

Anonymus, a *Gesta Ungarorum*-ban (12-13. század) *Attila* utódjának mondja a magyarokat. Árpád magyarjai Attila örökségét átvenni indultak. Attila a Duna mellett a hévizek fellett talált római romokon erős kövórat épített. A magyarok *Budavár*, a németek *Ecilburgnak* nevezték. Az őshazában éló dentümgöyerek a szuzdali Oroszországban és az Etil (Volga) folyón túl laknak.

A Kézai Krónika (készült 1282-1285) szerint az i.sz. 4. század végén az európai hunok a Don környékén éltek, az i.sz. 5. század elején övök a Kárpát medence, királyaik *Oktar* (430) és *Ruga* (434), testvérük *Mundzsuk*, akinek fiai *Bleda* és *Attila* (445-453). Attila Pannónia fővárosát *Sicambriát* foglalta el.

A Riccardus-jelentés Juliánus 1235-1236. évi útjáról szóló jelentést foglalja össze. Szerinte Baskíria és a magyarok nyelve megegyezik. ...Innen Baskíria tartományából jöttek a hunok, akiket később magyaroknak neveztek s ezért hívják Nagy-Magyarországnak.

Antonio Bonfini (1427/34-1503/05) Magyarországon működő humanista volt, aki a hunokat, avarokat, magyarokat azonos népnek tekinti.

A Kijevi őskrónika szerint a permiek a Vjatka és az alsó Káma vidékén éltek először iráni népek szomszédtságában, majd a 6-7. századtól a volgai bolgárok szomszédtságában...A *voják*okat *oti*, *otin*, *otjak* néven említi. *Vesz* népről is szól.

A mohamedán források közül Dzsajháni a baskír-magyar azonosságra hívja fel a figyelmet. A magyar terület két folyó a Duna és *Atil* között van.

Az arab földrajzírók közül Ibn Rusztánál a bolgárok szálláshelyei az *Atil* folyó mentén vannak. Szerepel nála az *Wtig* folyónév és a *vesz* népnév.

Abu Hamid al-Garnati (1080 körül született) közép-ázsiai utazást tett, többek között azt írja: *ad* legendás óriás nép, az északi a *Viszú* nevű terület.

Örmény források már az 5. századtól szolgálnak adatokkal, *hon* néven említik a kaukázusi hunokat.

A nyugati utazók közül Plano Carpini írja, hogy 12 napi út végén megérkeztek az *Uralhoz* (*Yagat*), amely *Pascatur* földjéről jön. *Pascatur* nyelve azonos a magyarokéval...*Pascatur* földjéről jöttek ki a hunok, a későbbi magyarok.

Rubruk szerint Baskíriából jöttek ki a hunok, akiket később magyaroknak hívtak... *Pascatur* és a magyarok nyelve ugyanaz. *Pascatur*ból származnak a hunok, akiket később magyaroknak neveztek. *Pascatur*; *Pascatyr*; *Pascatu* változatok találhatóak.

Külön szólunk Anonymus idevonatkozó adatairól, amelyeknek az értelmezését nem kerülhetjük meg. Eszerint Anonymus *Gesta Ungarorum* (12-13. század) Attila utódjának

mondja a magyarokat, közli a vezérek neveit: *Álmos, Előd, Kend, Ond, Tas, Huba, Töhötöm*.

Megemlíti *Zuard*⁴, *Árpádnak* egyik vezére nevét. Megtudjuk, hogy a Don mentén az 5-7. században a bolgárok első királya Attila fia *Irník (Ernak)* volt. A *székelyeket* a *húnoktól* származtatja, *Attila* népének nevezi őket. A Kézai-Krónikával azonos vélemény szerint a honfoglaló magyarok találtak *blakokat*⁵ a Kárpát-medencében. A *bolgárokat*⁶ és a *blakokat* együtt említik. *Ügyek*⁷ *Szkitia* vezére, *Magóg* király nemzetségéből való. *Emesü* pedig *Dentümogyerben Eunedü*-⁸beli vezér lánya. *Ügyek* és *Emesü* fia *Álmos*, *Álmosé* pedig *Árpád*. *Árpád magyarjai Attila* örökségét átvenni indultak. *Barsatia (Bascardia)* mellett van *Dentia* és *Mogoria* tartomány. Az őshazában élő *dentümogyerek*⁹ a szuzdali Oroszországban és az Etil (Volga) folyón túl laknak. *Attila* egykori népe a *székelyek*, *Árpád* megjelenésekor a magyarságot már itt fogadták a Kárpát-medencében. Elmondja, hogy *Árpád* tábort ütött a Nagy Sziget mellett, fáradt lovait felügyelő lovászok fölé fölövásznak, mesternek egy *Csepel* nevű okos *kün* embert tesz meg. Attila a Duna mellett a hévizek felett talált római romokon erős kővárat épített. A magyarok *Budavárát* a németek *Ecilburgnak*¹⁰ nevezték. *Bua*¹¹ és *Buhna Zombor* fiai. A magyarok, vagyis a húnok, latinul ungarusok újból beköltöztek Pannóniába. Szerepel nála *bular*¹². „Árpád vezér... imígyen tüzelte vitézeit: *Szittyák*, kik a *bolgárok* dolyféből majd *Hung*¹³ várától a *hungarus* nevet kaptatok, görögöktől való félelem miatt ne feledkezsetek meg kardotok-ról és el ne veszítsétek jó hírneveteket.” „Hung vára: Akkor Álmos vezér és főemberei... Hung várához lovagoltak, hogy elfoglalják azt. ... Álmos vezér tanácsot tartván és övéit mind megesketvén, még életében vezérré és parancsolóvá tette fiát, Árpádot. Ezért hívták Hungária vezérének; Összes vitézét pedig Hungról hungarusoknak nevezték el az idegen nyelvek.” (LIGETI 1986)

2.2.4. A források, krónikák híreinek összegzése

A hunok, avarok, baskírok, magyarok ugyanaz a nép, nyelvük megegyezik, sőt a bolgárok is hun fajtájúak. *Attila* a hunok, avarok, magyarok királya, de szerepel a neve a bolgár fejedelmi listán is. A hunok, magyarok *Magna-Hungáriából*, *Nagy-Magyarországból* jöttek ki, azaz *Pascatyrból*, az *Urál* forrásvidékéről.

Ez utóbbi a szarvas dinasztíára vonatkozhat, akit a *Dentü-mogyer* tartományból való *Emese* képviselt. Következésképp a szuzdali Oroszország és *Dentü-mogyer* területére vo-

4 Vö.: **Szovárd*, **Szavárd*.

5 Vö.: bask. *bulak*, tat. *bolak* 'folyó'.

6 Vö.: *bolgár* < *bolgá-*: szótó + -r: képző. A szótó *bolgá-* és a bask. *bulak*, tat. *bolak* alakváltozatok.

7 Vö.: *Egyek*: településnév.

8 Vö.: magy. *Enyed*, *Ónod*: településnév, *Enyedi*, *Ónodi* családnév.

9 Azaz a *Dentia* és *Mogoria* tartományból való nép. A *dentümogyer* névnek itt földrajzi név szolgált alapul.

10 Vö.: *Etil* (> *Esil*) + *burg* 'város'.

11 Vö.: *Páva* h. Ašm.X.99.: csuv. *Páva* or. *Buinsk*, város neve, NAP:-, Ar:-.

< csuv. *Páva* < *Puva*,

or. *Buinsk* ← *Bua*: nem orosz eredetű szó

+ or. -in: birtokos melléknév képző

+ -sk: vonatkozó melléknév képző

12 Vö.: *bular* < *bulgar*.

13 A *Hung* és a *hungar* *hunga-* szótöve alakváltozatok.

natkozhatott Magna-Hungária. Ebbe pedig beletartozik az Urál forrásvidéke azaz Pascatyr is. Ez a terület és a mai Baskíria nem teljesen fedi egymást.

Anonymusnál ki kell emelni azt a valóságnak megfelelő gondolatot, amely szerint Dentümogyer Dentia és Mogoria tartomány neve. Földrajzilag az oroszországi Suzdalon és a Volgán túl azaz kelet felé Bascardia mellett van. A kutatásaim szerint Bascardia az Ural folyó forrásvidékén van s ennek szomszédságában a mai komi-zürjének területén valóban Bascardia mellett van a Denty tavak és forrásfolyók vidéke, Mogoria pedig ennek a közelében ilyen nevű árok és folyó nevéhez kötődik. Mindebből az is következik, hogy Dentümogyer tartomány neve földrajzi névi eredetű¹⁴, a magyar népnév azonban nem. Ráadásul a magyarok délebbre a Kaukázus és a Kaspi-Aral tó vidékéhez köthetők, akiknek egy része északra Torgaj vidékére ment, a másik része pedig nyugatra és minden jel arra mutat, hogy mindkettő része a turul dinasztíának, amelyet nálunk Ügyek képviselt. A földrajzi névi kutatások értelmében pedig Dentümogyer és Pascatyr vidéke hunok lakta terület, különös tekintettel a szármatakra.

Itt kell szólnunk arról a párhuzamról, amely a magyarok és a csuvasok kialakulásának történetében megvan. A honfoglaló magyarok a turul és a szarvas nemzetség egységét képviselik. A turul ág Balamber hunjaihoz kötődik, a szarvas ág pedig Dentü-mogyerhez a mai

14 Vö.: **Don^{ty}** ,Víz-tó' t. TSK.30.: or. *Don^{ty}* ← *Donskoje ozero / Donskoje U.Kul.*, tó, amely az or. Kulom folyó baloldálán található 7 km-re dél-keletre az or. Don falutól, amely az or. *Donn'ur* nevű mocsárral van körülveve. Szélessége 1-3 km., mélysége 1,5-2 m.

< or. *Don* ← nem or. *don* ,víz'
+ *ty* ← ko. *ty* ,tó'.

Donn'ur ,Víz-mocsár' m. TSK.30.: or. *Donn'ur U.Kul.*, mocsár, hossza 35 verszta, szélessége 20 verszta.

< or. *Donn'ur* < *Don* ← nem or. *don* ,víz'
+ *n'ur* ← ko. *n'ur* ,mocsár'

Donn'ur ,Víz-mocsár' m. TSK.30.: or. *Donn'ur*, mocsár az or. Mezen' jobb partján, az or. Butkan és Koslan falvak között.

< or. *Donn'ur* < *Don* ← nem or. *don* ,víz'
+ *n'ur* ← ko. *n'ur* ,mocsár'

Donn'ur ,Víz-mocsár' m. TSK.30.: or. *Donn'ur*, mocsár az or. Vyčegda jobboldalán az or. Tydor és Šežam falvak között. E mocsáron lévő tó neve *Don^{ty}*.

< or. *Donn'ur* < *Don* ← nem or. *don* ,víz'
+ *n'ur* ← ko. *n'ur* ,mocsár'

Donn'ur^{ty} ,Víz-mocsár-tó' t. TSK.30.: or. *Donn'ur^{ty}*, tó az or. *Donn'ur* mocsáron.

< or. *Donn'ur^{ty}* < *Donn'ur* < *Don* ← nem or. *don* ,víz'
+ *n'ur* ← ko. *n'ur* ,mocsár'
+ *ty* ← ko. *ty* ,tó'.

A Don önállóan, vö.:

Don ju ,Víz folyó' f. SW.141b.: ko. *Don-ju*, folyó a ko. Kerč'omja közelében.

< ko. *Don* ← nem ko. *don* ,víz'
+ *ju* ← ko. *ju* ,folyó'

komi-zürjén terület egy részéhez. A volgai bolgár birodalom létrehozója a Kaukázus előterében lévő hun-bolgár birodalomból északra a Volga kanyarulatának vidékére vándorolt bolgár nép. A mai Csuvasia alapnépességének egyik részét ebből a bolgár birodalomból maradt nép alkotja, a másik részét pedig a később komi-zürjén területről ideérkező csuvas nevű nép. A csuvas népnév földrajzi névi eredetű¹⁵.

Fontos megjegyezni, hogy a források Magna-Hungaria-ról szólnak és nem *Magna Magyariáról vagy *Magna Madzsariáról. Attila az avarok királya úgy lehetett, hogy az avarok is hunok.

A Dentümgöyér földrajzi eredetű megnevezés, ezen a vidéken hunok, köztük szarmata hunok éltek. A göyér utótag földrajzi névi eredetű, nem Árpád magyarjainak a nevével azonos, mert az önelnevezés, jelentése ‚maggal ellátott, maghoz, őshöz tartozó’ és személynévi eredetű dinasztianévből lett népnév.

Baskíriában hunok laktak s a hunok révén egyezik meg Baskíria nyelve a magyarokéval.

Baskíria valóban Magna Hungária, nevezhetnénk *Magna Hunniának is, de a Nagy Magyarország megnevezés helytelen.

A bolgárok is hunok, az első királyuk Attila fia Irnik (Ernak) volt.

A székelyek Attila népéhez tartoztak, tehát i. sz. 400 körül már itt lehettek a Kárpát medencében. Emesü, a Dentümgöyérben élő Eunedü vezér lányának és Ügyek, Szkítia vezérének a nászából született Álmos, azaz Árpád apja.

A hunok, azaz ungarok újból beköltöztek Pannóniába magyar néven. (Ld. Árpád honfoglalása.)

2.2.5. Kutatói vélemények

Számos kérdés vetődik fel, amelynek megítélésében a kutatóink nemcsak a forrásoknak, gyakran egymásnak is ellent mondanak. Nem jutottak nyugvópontra az álláspontok a hunok, avarok, magyarok, baskírok viszonyának, az ázsiai és európai hunok azonosságának kérdésében, királyaik nevének eredetét illetően, így *Attila* nevének magyarázatában sem, továbbá a következő kérdésekben: Honnan kerültek a hunok az Urál folyó forrásvidékére és a Kaukázusba? Milyen nyelvűek az európai hunok? Valamennyi kérdés kapcsolódik *Attila* nevének vizsgálatához, amelyek az alábbi véleményekben fogalmazódnak meg:

Ligeti Lajos kiemeli, hogy „...ezután pedig dél és a Don folyó között áthatolhatatlan pusztaság van.A Don Scitiában ered, s ezt a magyarok *Etil*nek nevezik, de amint a Rifei hegyeket átszelvén előfolyik, Don a neve, végül a síkságra kiérvén az alánok földjén fut, majd három ágra szakadva ömlik a Kerek-tengerbe.” (LIGETI 1986:184) Az *Etelköz* kapcsán jegyzi meg, hogy „*Etelköz* már a magyarok idejében elérte az Al-Dunát”, továbbá felveti, hogy „Az *Atil* veláris vagy palatális hangrendű?” (LIGETI 1986:369)

Czeglédy Károly megemlíti, hogy „*Etel* a Donnak a magyarok által használt neve.” (CZEGLÉDY 1986:100-123)

Németh Gyula határozottan kijelenti: „*Attila* nevét sok más módon is próbálták magyarázni, többen összefüggésbe hozták a Volga török nevével (*Etil*, a szó általában ‚nagy folyót’ is jelent), de a kísérletek tudományosan értéktelenek, legtöbbször egészen károsak.... *Attila* férfikori név....” (NÉMETH 1986:221)

¹⁵ Ld. később: A magyar-bolgár nyelvviszony c. fejezetben.

A hunok nyelvéről azt írja, „...az európai hunok vezető része, de bizonyára maga a tulajdonképpeni hun nép is, török nyelvű volt.” Az *Attila* név felnőttkori név, gót *-ila* kicsinyítő képzőt tartalmaz. Az *Attila* név gót nyelven azt jelenti 'atyácska'. (NÉMETH 1986:222-225)

Megemlíti, hogy Ézelő: Üllő fia, Árpád dédunokája. (NÉMETH 1991:276)

Harmatta János szerint „A hunok eredetét és a *hsiung-nu* – *hun* azonosság lehetőségét vizsgálva el kell választanunk egymástól a népnév, a nyelv, a történeti, a társadalmi, az ethnikai, a kulturális és az anthropológiai kontinuitás kérdését. (HARMATTA 1986:IV.)

Ugyanott írja, „Kézainál *Etele* névalak...” található... „...igaz ugyan, hogy az *Etele* alak a magyarban is fejlődhetett az *Attila* névből, azonban az is vitathatatlan, hogy az ófelnémet *Ezelő*, középfelnémet *Etsel* alakoknak is **Etele* < **Attila* volt az előzménye.” (HARMATTA 1986:XXXIII) ” ... valamint „...P mester...Almus vezért (és Arpad-ot) *Athila* király leszármazottainak tartja...” (HARMATTA 1986: XXXII) Továbbá „...arra lehet leginkább gondolni, hogy az Árpád-nemzetség körében már a honfoglalás előtt kialakult egy olyan fejedelmi lista, amelynek élén *Attila-Etele* neve állott mint a vezéri nemzetség valóságos vagy fiktív őse, ...” (HARMATTA 1986:XXXIV)

Hóman Bálint így ír: „Az i.sz....372-ben **Balamber** hún király átkelt a Volgán, birtokba vette a Volga-Don-Kaukázus vidékét, majd rátámadt a Dnyeszter-Al-Duna-Tisza közén élő gótokra. Székhelyét a Tisza két partjára tette az uralkodó hun törzs. A többi hun és egyéb rokonságok a keleti gótok szomszédságában a Pruttól és a Dnyesztertől keletre terjedő síkságon maradtak. Attila nyugaton, testvére majd legidősebb fia a Kárpátokon túl eső keleti részekben volt király...” (HÓMAN 1938:30-36)

Melich János felsorol néhány alakváltozatot: „A XV. században a Donnak, tatárul Edil volt a neve. A baskír Ufa idel 'Ufa folyó' jelentésű, másik neve Ofo és Kara idel. A kazáni Idel 'Volga' a Naukrad Idel 'Vjatka', Čolman Idel 'Káma' folyó neve, ugyanígy a baskír Kar-Idel vagy Čulman, csagatáj Ak-Adil, csuvas Šurā Adāl, baskír Ak-Idel 'Belaja' vagy egyszerűen Idel. (MELICH 1926:346-348)

Benkő Loránd úgy gondolja, az *Ádel*, *Ádil*, *Átil*, *Etel*, *Etil*, *Ezil*, *Idil*, *Itil*, *Idál*, *Izál* stb. ...Mivel ezek a nevek a törökség régebbi és részben későbbi-mai lakóterületein tűnnek föl, kevés kétség férhet ahhoz, hogy eredetük a török nyelvekben keresendő... Kollektív nyelvi tudatba berögzülő és hagyományként a tudatban a kérdéses terület elhagyása után is tovább élő helynév nem szokott néhány év alatt keletkezni, ehhez legalább néhány évtized közösségi nyelvhasználatra van szükség.” (BENKŐ 1984/4:391)

Györffy György megjegyzi, „Anonymusnál homályos utalás van arra, hogy az őshazában élő *dentümgöyerek* a szuzdali Oroszországban és az *Etil* (Volga) folyón túl laknak.” (GYÖRFFY 1986:5-61).

A hun törzsek katonai vezetői király(ok) voltak...A hunok szkíták voltak, de nem minden szkíta volt hun. *Edika* hun név. (THOMPSON 2003:21) I.sz. 434-ben Attila a hunok vezére lett. (THOMPSON 2003:61) *Edika* Attila legbefolyásosabb hadvezére. (THOMPSON 2003:88)

A földrajzi nevek szótárában rövid összegzést kapunk az *Etelköz* névről: „, 'történelmi terület feltehetőleg a Don (vagy a Dnyeper) és az Al-Duna között' ... Előtagjához l. ótörök *Etil* 'egy folyó, talán a Volga' hn...., utótagja a m. köz fn. Tkp. Jelentése 'folyóköz'” (KISS 1980).

2.2.6. Kutatói vélemények összegzése

Eltételezve attól, amikor a szerzők egyszerűen csak hivatkoznak a forrásokra, krónikákra, egyrészt kérdésként merült fel, hogy az *Atil* veláris vagy palatális hangrendű-e. Továbbá kijelentik, *Attila* férfikori név, nem azonosítható a Volga török *Etil* nevével. Megállapítják, hogy a hunok és vezetőik nyelve török volt, ugyanakkor *Attila* nevének gót nyelvű megfejtését adják. Szerintük *Attila* (*Att-* + *-ila*: gót képző) ’atyácska’ jelentésű. Ugy látják, az *Etel* < **Etela* < *Attila* fejlődési sor volt lehetséges. *Attila* ~ *Etele* az Árpád vezéri nemzetség valószínű vagy fiktív őse. Az *Atil* ~ *Etil* stb. eredete a török nyelvekben keresendő.

Mindebből kiolvasható, hogy nem egybehangzóak a megállapítások, rendszerint ellentmondanak a forrásoknak, krónikáknak. A véleményekben közös, hogy *Etelköz* neve az *Etel* és a *köz* ’között’ jelentésű magyar szó összetétele, amelynek értelmezéséről¹⁶ máig tartó vita indult el.

Külön kell szólnunk arról az ellentmondásról, mely szerint a források Magna Hungaria néven nevezik a baskírok lakta területen lévő egykori őshazát. Ugyanezt a kutatók ’Nagy Magyarország’-nak hívják. A hiba abban van, hogy Magna Hungariát másképpen nevezhetnék Magna Hunnia-nak, de nem ’Nagy Magyarországnak’. A magyar név eleink a Kaukázus vidékén voltak találhatóak és Árpád népét nevezték magyarnak. Időben és térben sincs egyezés. Magna Hungariából hunok jöttek be a Kárpát-medencébe Árpád előtt több száz évvel. A Kárpát-medence magyarsága csak Árpád honfoglalásával foglalta magában az Attila előtt már itt lévő szkítákat, szarmatákat, Attila hunjait, majd az avarokat is, akik ugyanolyan gyökerű kultúrával, nyelvvél rendelkeztek, mint Árpád magyar nevű népe. Árpád népének a *magyar* neve személynévi eredetű dinasztia névből lett, a szál elvezet egészen Mezopotámiáig. A legenda szerinti *Hunor* és *Magor* testvérpár *Magor* neve az a személynév, amely az egész dinasztia név, majd a belőle lett nép nevének szolgálhatott alapul. Nem keverhető össze a *Dentümogyer* nevű terület *Mogyer* tartományának a nevével - amely földrajzi névi eredetű - annak ellenére, hogy az is az ősi gyökereink része, ám másképpen. Téves tehát Magna Hungáriában magyar nevéket keresni. *Hunor*, a másik testvér lehet az őse a hun dinasztia név, akikből lett a hun nép. A *hun* (*hu-n*) népnév alakváltozatai *hun-nu*, *huno-r* egybeesnek a *hunga-r*, *unga-r*, *uga-r*, *ugo-r*, *ogu-r* formával, ezért természetes, hogy Hungaria lakói hunok.¹⁷

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a türk népnév hun eredetű személynévből lett dinasztia névi eredetű. A bolgárok is hun eredetűek, a Kaukázus előterében és a Középső Volga

16 Bár e vita szorosan nem tartozik jelen dolgozat témájához, az *Etel* kapcsán mégis szólunk róla röviden. „Annak a megállapítása, hogy *Etelköz* melyik típusba tartozik, nehéz, tekintettel arra, hogy *Etelközben* a Fekete-tengerbe szakadó folyókról van szó, s ennek a földrajzi helyzetnek megfelelő példa Magyarországról nem is hozható.” (GYÖRFFY 1984:388)

Elgondolkodtató, hogy „Konstantinosz egy folyóról beszél, amikor *Etelkuzu*-t ír” (HALASI-KUN 1943:71-100), valamint „*Etel* a Don-nak a magyarok által használt neve.” (CZEGLÉDY 1984:100-123). Benkő Loránd tovább megy, „...a Kárpát-medencében itt-ott később is felbukkannak *Etel* helynevek részben víznévként is, s ez a tény esetleg magyar közszei alából való kiindulást sejtet. ...jelöletlen birtokos szerkezetekben fordul elő az ilyen típus a korai névanyagban. A megnevezett terület alaptulajdonságai: vizek egybetartozása, egy vízrendszer; két víznevet feltételez, a nagyobbik víz csak abban az esetben viselheti ugyanazt a nevet, ha mind a két víz azonos elvezésű” (BENKŐ

1984.4:405-406).

17 Megjegyezzük, hogy az *onogur* az *on* ’tiz’ + *ogur* népnév összetétele, tehát nem lehet azonos az *onogur* az *ungar*-ral.

vidéken két jelentős birodalmat is létrehozta. A Kaukázus vidékén a bolgárok királya volt Ernak, Attila egyik fia. Ezek után természetes, hogy Attila hun királyt a magyarok, törökök és a bolgárok egyaránt királyuknak tartják.

A hun vezetők nyelve hun volt és nem török. A türk (alakváltozata török) egy hun személynévi eredetű dinasztia névből lett népnév s a hozzá tartozó nép nyelve türk, azaz török, amely egy önálló életet élő hun eredetű nyelv.

Fontos, hogy i.sz. 372. körül a Kárpátokon túl keletre Balamber volt a hunok királya valamint a fiai Oktar, Ruga és Mundzsuk. Mundzsuk két fia közül Attila a hunok vezére lett Pannoniában, Bleda pedig a keleti vidékeken, hiszen sok hun maradt a Prut, Dnyeszter stb. területen. Attila fia Ernak is a Kárpátokon túl volt király.

2.2.7. Az *Attila* név és a földrajzi nevek viszonya

Sajátos helyet foglal el a források tekintetében a nyelv, ezen belül jelentőségüknek megfelelően nem kerültek méltó helyre a kutatásban a tulajdonnevek, köztük a földrajzi nevek és a személynévek. Jelen dolgozatban a fentiek figyelembe vételével ezt a forráscsoportot vizsgáljuk a földrajzi nevekből kiindulva, hogy közelebb kerüljünk *Attila* névének a megfejtéséhez.

Az eredményesség reményében nem tartjuk elégségesnek csak a Kárpát-medence földrajzi neveit bevonni a kutatásba. Segítséget várunk a Volga-Urál vidéke földrajzi neveitől is, valamint a Volga-Urál vidékén beszélt nyelvekben és a magyar nyelvben ismert személynévi és a közszói párhuzamoktól. Sőt, a kutatásba be kell vonni további területek földrajzi neveit és a területeken régen és ma beszélt nyelvek adatait is.¹⁸

2.2.8. Földrajzi nevek a Volga-Urál vidékén¹⁹

A közszói jelentés²⁰ megfejtéséhez csak akkor kerülhetünk közelebb, ha megvizsgáljuk az *Attila*, az *Etel* és alakváltozatainak az előfordulásait egy nagyobb összefüggő területen, ahol több folyó nevéként vagy a folyó nevének részeként szerepel a vizsgált szavunk. Meg kell jegyeznünk, hogy az alakváltozatoknak jóval nagyobb köre ismeretes számunkra, ha figyelembe vesszük, hogy az *Attila* névben a *-tt-* zöngétlen mássalhangzó jelölője és korábbi *-tk-* mássalhangzó kapcsolat fejleménye s egyben a változási sorok valamely ágának egyik állomása. A szó végső eredetét tekintve mássalhangzós kezdetű volt.²¹ A névcsalád teljes körét bemutatni azonban nem feladata jelen dolgozatnak, csak a szorosabban ide tartozókat vesszük sorra. Pl.:

Etelek ‚Víz-folyó’ h. Ašm.III.34.: csuv. *Etelek* or. *Karmaly-Adel’akovo* Bug.u., csuvas falu neve, NAP:-, Ar.:-. < csuv. Etelek < Ete ← vö.: uráli *wete ‚víz’
+ lek ← vö.: ko. log ‚völgy’,

18 Jelen dolgozatban ezen adatok csak a jelzés szintjén szerepelnek utalva azok jelentőségére és arra, hogy azokat is be kell vonni a tudományos vizsgálatok egészébe.

19 A tulajdonnevek és a közszók közül elsősorban a *d/t*, *z* és *r* mássalhangzós változatokat hozunk az *Attila*, *Adil*, *Ézelő* és az *Urál* nevek miatt.

20 Vagyis annak a közszónak a jelentése, amely alapul szolgálhatott az *Attila* névnek, illetőleg a vele rokon közszavak.

21 A szókezdő mássalhangzó meglétére jelen dolgozatban is lesznek példák, a végső eredet bemutatására, a kiinduló *t*-mássalhangzónak ill. változásainak bemutatására nem jelen dolgozatban kerítünk sort.

or. lug ‚mező’,
 mar. lake ‚gödör, völgy’,
 finn laukko ‚lyuk, nyílás’,
 loukko ‚nyílás, hasadék’,
 lika ‚sár, mocsár’,
 magy. lik, luk, lyuk ‚lyuk, nyílás’,
 magy. lék ‚lyuk, gödör, nyílás’,

or. Adel’ak ← nem orosz *Eteläk, *Etelek + or. -ovo.

Az egytagú név *Etelek* összetartozik az *Etel* stb. folyónevekkel, ld. *Atäl*. A falu orosz neve kéttagú: *Karmaly Adel’akovo*. Az első tag nem orosz, átvétel, a második tagnak az *Adel’ak-* töve is átvétel, az átható alak *Etelek* volt. A magánhangzó közötti *-t-* az áthatóban félzöngésen hangzott, amelyet az orosz zöngésnek vett át. Ehhez a tőhöz járult az or. *-ov-* birtokos melléknév képző, továbbá az *-o* semleges nemre utaló formáns.

Mäkšä Etelekë ‚Mäkšä Folyója’²² h. Ašm.III.34.: csuv. Mäkšä²³ Etelekë Bug.u., falu neve, NAP:-, Ar.:-.

< csuv. Mäkšä ← 1. a mordvinok moksa neve. 2. Víznévi eredetű.

< Mäk

+ šä < šy ← vö.: csuv. šyv ‚víz’.

+ Etelekë < Ete

+ lekë ← vö.: 1. ko. log ‚völgy’,

or. lug ‚mező’,

mar. lake ‚gödör, völgy’,

finn laukko ‚lyuk, nyílás’,

loukko ‚nyílás, hasadék’,

lika ‚sár, mocsár’,

magy. lik, luk, lyuk ‚lyuk, nyílás’,

magy. lék ‚lyuk, gödör, nyílás’.

2. mdE. lej, mdM. laj ‚folyó’

Atäl ‚Folyó’ f. Ašm.II.141.: *Atäl* or. *Volga Čist.u.*, Így nevezik a Volgát, a Kámát, s a Belaja-t, NAP:-, Ar.:-.

< csuv. *Atäl* < **Atyl*²⁴.

Az egytagú név *Atäl* vagy összetett: *Atä* + *l*: Az utótag korábbi alakja *la*, még korábbi *laj* lehetett, amelynek ‚folyó’ jelentésű szó szolgált alapul, vö.: mdM. *laj* ‚folyó’; vagy pedig képzett: *Atä* + *-l*: képző ‚valamivel ellátott’. Az előtagra illetőleg a szótőre ld. *Atä*. Ez a forma utalhat a folyómederre is, így lehet rokona a magy. *árok* szó és társai. Ez esetben az *Atäl* értelmezése ‚Árok-folyó’. A csuv. *Atäl* ma ismert közszoói megfelelője a bask. *idele* ‚folyó, tat. *idel* ‚folyó’ szó. Az *Atäl* folyó neve az oroszban *Volga*, átvétel. Az átható nyelv-

22 A név közszoói jelentését megadhattuk volna úgy is, hogy a részek jelentését írjuk le, pl.: Mäkšä Etelekë ‚Forrás-víz ‚Folyója’ vagy még részletesebben ‚forrás-víz Árok-folyó-ja’.

23 Nemcsak víznevekben gyakori, hanem vele rokon a mordvinok *moksa* nyelvjárásának a neve, de idetartozik a magyarok *Makas*, *Magas* neve valamint a magyar *magas* ‚valaminek teteje, csúcsa, felfelé nyúló, fent lévő, nagyra becsült,’ (TESz) szó is.

24 A szókezdő *a-* illabiális ejtésű.

vi alaknak rokona lehet az ud. *vala* 'folyó', a ko. *vol'* 'kis patak', *jol* 'erdei patak', a bask. *bulak*, tat. *bolak* 'folyó' szó. A *Volga* névben benne van nemcsak a folyó, hanem a tartozéka a meder jelentés is. Ez utóbbit örzi a csuv. *valak*, dial. *vulak* 'vályu' szó, amely megvan a többi török nyelvben is, vö.: MK. *oluk* 'vályu', oszm., csag. *jalak* 'vályu itatásra', ujj. *olak* 'vályu háziállatok etetésére', nog. *olyk*, bask., tat., ujj. *ulak*, jak. *uoluk* 'ítató vályu, vályu'. (JEGOROV 1964) A szó a magyarban *vályu*, eredetileg nőnem verbum volt, öszszetartozik vele a magy. *váj* ige'. A teljesebb alak a csuv. *valak*, ennek fejleménye a nyelvjárási *vulak*. A végső *-k* > *-g* zöngésedés és a *-k* > *-*ɣ* réshangúsodás, majd tovább változva a vokalizálódás és eltűnés megmutatkozik a fenti adatokban: *-*ɣ* > *-*w* > *-V* > *-0*. A szókezdő eredeti *t*- volt (vö.: *Rozental*, *Emental* földrajzi nevek *tal* utótagja Nyugat-Európában, magy. *tál* 'edény' neve'), amely zöngésedett és réshangúsodott: *t* > *δ*- > *w*-, majd zárhanggá változott *w*- > 1. *v*- 2. *b*-, olykor vokalizálódott és eltűnt. Ez utóbbi történt a magy. *alag*(út) szóban.

Kama 'Forrás-víz' f. TB.70.: bask. *Kama* / *Sulman İdel* / ***İdel*** / *Kariđel* or. *Kama* tat. *Čulman İdel*, az or. Volga baloldali mellékfolyója.
< bask. *İdel* ← bask. *ıdel* 'folyó'

Vilě Atäl 'Holt Atäl' f. Ašm.II.143.: csuv. *Vilě Atäl*, a Volga régi folyómedre az or. Spasskij zaton-nál, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Vilě* ← csuv. *vilě* 'halott, holt'
+ *Atäl* < **Atyl*

A kéttagú *Vilě Atäl* név első tagjának alapul szolgált a csuv. *vilě* 'halott, holt' szó. A második tag a csuvasban *Atäl*, hangtani előzménye *Atyl*. Ld. *Atäl* f. Ašm.II.141.

Kěšěn Atäl 'Kis Atäl' f. Ašm.II.143.: csuv. *Kěšěn Atäl* or. *Voložka*, folyó neve, NAP.: *Kěšěn Atäl* M.
< csuv. *Kěšěn* ← csuv. *kěšěn* 'kis, kicsi'
+ *Atäl* < **Atyl*

A kéttagú *Kěšěn Atäl* név első tagjának alapul szolgált a csuv. *kěšěn* 'kis, kicsi'. A második tag a csuvasban *Atäl*, hangtani előzménye *Atyl*. Ld. *Atäl* f. Ašm.II.141.

Čistaj Atälě 'Forrás-folyó folyója' f. Ašm.II.143.: csuv. *Čistaj Atälě* or. *Kama*, folyó neve, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Čistaj*²⁵
+ *Atälě* ← csuv. *Atäl* < **Atyl*
+ *-ě*: birtokos személyjel²⁶.

25 Vö.: or. *čistyj* 'tisza', magy. *tiszta* 'szennytől, piszoktól mentes, érintetlen, szeplőtelen, igaz, őszinte, ártatlan, hamisság nélküli, frissen mosott, átlátszó, világos, keveretlen, csupa, merő, napos, felhőtlen...' (TESz) A szót a magyarban szláv eredetűnek tartja a TESz, amelynek épp az ellenkezőjét igazolják a földrajzi névi kutatásaink. Eredetibb alak a magyar *tiszta* s vele rokon a *Tisza* folyónevünk, amely a folyóforrásra utal.

26 A birtokos személyjel arra is utalhat, hogy a névadáskor még élt a tudatban az *Atäl* 'folyó' jelentése s a név második eleme 'folyója' jelentésben fogható fel s akkor a csuv. *Čistaj* első tag folyónév, amely szerkezete szerint összetett szó, az utótag *taj* 'folyó' jelentésű.

A kétagú *Čistaj Atälě* név első tagja szintén folyónév, összetett szó, az előtag *Čis* ‚forrás’ jelentésű szó lehet, az utótag pedig ‚folyó’ jelentésű, fejleménye a md. *laj* ‚folyó’. A *Čistaj* összetartozik a magy. *Tisza* folyónévvel, ahol megőrződött az eredeti szőkezdő *t-*. A *t- > č-* változás különösen *-i* előtt csuvas, azaz böszörmény, vagyis a szarmata hun egyik jellemzője. Ezt az értelmezést megtámogatja a magy. *Tisza* folyónévnek az or. *Tissa* változata, ahol a kettőzött *-ss-* egyike a szótó végző mássalhangzója, a második *-s-* pedig valószínűleg hasonulás eredménye, a *-t-* hasonult az *-s-*hez. Megjegyezzük, hogy a második *-s-* elvileg lehet etimologikus is, a földrajzi nevekben van *saj* forma is, továbbá a *sa, su, víz*’ jelentésű szavak. A név második tagja a csuv. *-ě* birtokos személyjellel ellátott *Atäl*, hangtani előzménye *Atyl*. Ld. *Atäl* f. Ašm.II.141.

Atäl jal ‚Atäl falu’ h. Ašm.II.144.: csuv. *Atäl-jal*, falu neve, NAP: csuv. *Atäljal* or. *Adyljal Č.*, csuvas falu, Ar.:-

< csuv. *Atäljal* ← csuv. *Atäl* < **Atyl*

+ *jal* ← csuv. *jal* ‚falu’,

or. *Adyljal* < or. *Adyl* ← nem orosz **Atyl*²⁷

+ *jal* ← csuv. *jal* ‚falu’

A kétagú név *Atäl jal* első tagja folyónévi eredetű, ld. *Atäl*. A második tagra ld. *Akär jalě*. A név az oroszban or. *Adyljal* átvétel, az átadó alak a mai csuvasnak a korábbi alakja az *Atyljal*. A magánhangzóközi *-t-* az átadóban félzöngésen hangzott, amit az orosz zöngés *-d-*nek vett át és azt írásban is jelöli.

Atäl jälämě ‚Atäl ártere’ d. Ašm.II.144.: csuv. *Atäl jälämě*, a Volga bal oldali, mélyen fekvő partja, NAP:-, Ar.:-. < csuv. *Atäl*

+ *jälämě* ← csuv. *jälämě*²⁸ ‚ártér, a folyó réti oldala, a Volga túlsó partja’

+ *-ě*: birtokos személyjel

A kétagú név *Atäl jälämě* ‚Atäl ártere’ első tagjára ld. *Atäl*. A második tagnak a csuv. *jäläm* ‚ártér, a folyó réti oldala, a Volga túlsó partja’ jelentésű szó szolgált alapul, amelyhez a csuv. *-ě* (< *-i*): birtokos személyjel E/3. járult. A korábbi *-i* van meg a magyarban is nyelvjárási szinten.

Atäl kučě ‚Atäl háta’ f. Ašm.II.144.: csuv. *Atäl kučě*, lék a Volgán, NAP:-, Ar.:-

< csuv. *Atäl*

+ *kučě* ← csuv. *kuč*²⁹ ‚fenék, hátsó rész’

+ *-ě*: birtokos személyjel.

A kétagú név *Atäl kučě* ‚Atäl feneké’ vagy ‚Atäl háta’ első tagjára ld. *Atäl*. A második tagja *kučě* szótövének *kuč* alapul szolgál a csuv. *kuč* ‚fenék, hátsó rész’ szó, amelynek a szóvégi *-t* mássalhangzója az *-i* (> csuv. *-ě*) birtokos személyjel csatlakozása után lett *-č*. A hangváltozási folyamat: *-t > -t’ > -č*. A csuv. *kuč* összetartozik a magy. *hát* szóval, ahol a

27 A csuvas *Atäl* előzményének *Atyl* ejtése *ADyl* volt, a *D* félzöngés mássalhangzót jelöl. Ezt az orosz zöngés *-d-*vel vette át, így ejtette és írta le.

28 A szóvégi *-m* előzménye **-nk* volt. Vele rokon a magy. *alom* ’1. Állatoknak fekhelyül leterített szalma, avar stb. 2. Erdőben a lehullott falevelek tömege, 3. Egy fialásból való utódok összessége.’ (MÉK), kiinduló jelentése ’lent lévő’.

29 Vö.: magy. *kút* ’gödör, mint forráshely’ jelentésű szó.

szókezdő eredeti *t*- már réshangúsodott. A magyar szót a TESz tévesen ősi örökségnek tartja az uráli nyelvi egységből, a hozott adatok azonban idetartoznak.

Atāl kukri ‚Atāl kanyarulata’ d. Ašm.VI.262.: csuv. Atāl kukri, or. Samarskaja luka. NAP:-, Ar.:-

< csuv. Atāl: folyónév

+ kukri ← csuv. kukār ‚kunkor, kanyar, kanyarulat’

+ -i: birtokos személyjel E/3.

or. Samarskaja < Samar ← nem or. Samar

+ or. -sk- vonatkozó melléknév képző

+ -aja

+ luka vö.: 1. ko. log ‚völgy’,

or. lug ‚mező’,

mar. lake ‚gödör, völgy’,

finn laukko ‚lyuk, nyílás’,

loukko ‚nyílás, hasadék’,

lika ‚sár, mocsár’,

magy. lik, luk, lyuk ‚lyuk, nyílás’,

magy. lék ‚lyuk, gödör, nyílás’.

2. mdE. lej, mdM. laj ‚folyó’

A kéttagú *Atāl kukri* név első tagjára ld. *Atāl*. A második tagnak alapul szolgált a csuv. *kukār* ‚kunkor, kanyar, kanyarulat’ szó, majd ehhez járult az -i: birtokos személyjel E/3. Ld. *Alpas kukri*. A hely orosz neve *Samarskaja luka*. Az első tag *Samar* töve átvétel, ehhez járult az or. -sk- vonatkozó melléknév képző, majd a nőnemre utaló -aja formáns. A név második tagja összetartozik a ‚gödör, völgy’ illetőleg ‚folyó’ szavakkal.

Atāl pyrě ‚Atāl torkolata’ f. Ašm.II.144.: csuv. *Atāl pyrě*, a Volga torkolata, NAP:-, Ar.:-

< csuv. Atāl

+ pyrě ← csuv. pyr ‚folyó torkolata, ártér, földszoros’

+ -ě: birtokos személyjel.

A kéttagú név *Atāl pyrě* ‚Atāl torkolata’ első tagjára ld. *Atāl*. A második tagjának alapul szolgált a csuv. *pyr* ‚torok, garat, gége’ szó, amely ismert más török nyelvben is, vö.: ÓT. *boguz*³⁰, AFT. *buguz*, azerb., türkm., oszm., bask. *bogaz*, nog., tat. *bugaz*, üzb. *bugiz* ‚torok’. (JEGOROV 1964) A csuv. *pür* szótóhoz járult az -ě birtokos személyjel. A szótó összetartozik a magy. *torok* szóval, amely az eredeti szókezdőt a *t*-t megőrizte, a törökségben ennek a fejleményei vannak meg: *t* > *δ*- > *w*- > *b*-, *t* > *θ*- > *φ*- > *p*-. A szócsaládba tartozik a *Boszporusz* földrajzi név *Bosz* előtagja és az ang. *mouth* ‚száj’ közszó is. Az *m*- a *w*- állapot fejleménye, a -*th* pedig a -*θ* állapotot konzerválta. A földrajzi névi *Bosz* előtag végső -*sz* hangja pedig közvetlenül az -*θ* fejleménye: -*θ* > -*s* (*sz*). A ‚szoros, szük, keskeny átjáró’ jelentésű magy. *vas* szó közelebbi alakváltozata, a távolabbi pedig a *Dömörkapu* ‚vaskapu’ *Dömör* előtagja.

30 Vö.: magy. *Bugac* helynév.

Atāl lešenče ? Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Atāl lešenče* Č.

< csuv. Atāl

+ lešenče

A kéttagú *Atāl lešenče* név első tagjára ld. *Atāl*. A második tag összetett szó, az előtag *lešen*, alakváltozata lehet a csuv. *lečeke* ‚vizes‘, tat. *lač* ‚nedves‘, magy. *lecs-pocs*, mdM. *lužan’e* ‚kis tócsa‘ szó. Az utótag *če* ‚víz‘ jelentésű szó lehet, ld. *Akuča*.

Atāl utti ‚Atāl útja‘. d. Ašm.III.331.: csuv. Atāl utti, sziget a Volgán, NAP:-, Ar.:-

< csuv. Atāl: folyónév

+ utti ← csuv. utā ‚út, járat‘

+ -i: birtokos személyjel E/3.

A kéttagú *Atāl utti* ‚*Atāl útja*‘ név első tagjára ld. *Atāl*. A második tagra ld. *Ančāk utti*.

Atāl utti ‚Atāl járata‘. d. Ašm.III.: csuv. Atāl utti, a Volga völgye? NAP:-, Ar.:-

< csuv. Atāl: folyónév

+ utti ← csuv. utā ‚út, járat‘

+ -i: birtokos személyjel E/3.

A kéttagú *Atāl utti* névre ld. *Atāl utti*.

Šurā Atāl ‚Fehér Atāl‘ f. Ašm.II.143.: csuv. *Šurā Atāl* / *Šur Atāl* / *Šor Atāl*, vannak, akik a Kámát, vannak, akik a Káma mellékfolyóját értik alatta, NAP:-, Ar.:-

< csuv. Šurā ← csuv. šurā ‚šur‘ ‚fehér‘

+ Atāl

A kéttagú *Šurā Atāl* névnek az alakváltozatai a *Šur Atāl*, *Šor Atāl*. Az első tagnak alapul szolgált a csuv. *šurā* ‚šur‘ ‚fehér‘, nyelvjárási alakja a *šor*. A második tagra l. *Atāl* f. Ašm. II.141.

Etěl jalě ‚Etěl falva‘ h. Ašm.III.37.: csuv. *Etěl jalě* or. *Adil’kino* falu neve, NAP:-, Ar.:-

< csuv. Etěl < Etil, Etyl

+ jalě ← csuv. jal ‚falu‘

+ -ě: birtokos személyjel,

or. *Adil’kino* < *Adil’ka* ← nem orosz *Etil’ke, *Etylke

+ or. -in: birtokos melléknév képző

+ -o.

A kéttagú név *Etěl jalě* első tag előzménye *Etil*, ld. *Atāl*, a második tagra ld. *Akār jalě*. A falu orosz neve *Adil’kino*, az *Adil’ka* tő átvétel, amelyhez járult az or. -in- birtokos melléknév képző, majd a semleges nemre utaló -o formáns. Az *Adil’ka* tő összetett szó, az előtag *Adil’*, az átadó alak *Etil*. A hozzájáruló -ka a településre utal, összetartozik a ‚ház‘ szóval, ld. *Everkel*.

Idel ‚Folyó‘ f. Ašm.:-, NAP:-, Ar.:-, T-r.: tat. *Idel* or. *Volga*, folyó neve. Ld. csuv. *Irělčěk*³¹.

< tat. Idel ← tat. idel ‚folyó‘

31 A kaz.tat. *Idylryk* és a csuv. *Irělčěk* úgy függnék össze, hogy közös az előzményük: kaz.tat. *Idylryk* < *I□yl□yk < *Itylyk, csuv. *Irělčěk* < *I□yltyk < *Itylyk.

A kéttagú *Idel* név szókezdő *i-* magánhangzója az illabiális *ä-* fejleménye, amely a megvan az *Atäl, Atyl* formákban. A második magánhangzó *-y-* szintén illabiális – *ä-* fejleménye, magas hangrendű szavakban *-i-*, fejleménye az *-e-*. Az *Idel* változatnak alapul szolgált a tat. *idel* ,folyó’ szó.

Idylryk ,Folyó-folyó’ f. Ašm.III.136.: kaz.tat. *Idylryk*, NAP:-, Ar.:-.
 < kaz.tat. *Idylryk* < *Idyl*
 + kaz.tat. *ryk*

Az egytagú *Idylryk* név összetett szó az előtag *Idyl*, ld. *Idel* címszónál. Az utótag *ryk* önálló szó, összetartozik az or. *reka* ,folyó’ szóval, amely nem szláv eredetű, a szláv nyelvekben átvétel. Hangtanilag eredetbb forma **tik* volt, (vö.: *Tek jelga* ,folyó folyó’), amelynek számos fejleménye ismert, pl. *čik*, összetartozik a Kárpát-medence ilyen nevű földrajzi neveivel, vö.: *Csik*. Ld. még oszm. *čikmak* ,kimenni’ *čik-* töve, csuv. *jux-*, or. *tek-*, amely eredetileg nőmen-verbum volt. Vö.: csuv. *juxām* ,folyás, mozgás’, MK. *akyn*, azerb. *axyn*, kirg., tat., bask., nog., tuv. *agym*, türkm. *akym*, k.kalp. *agys* ,tengeri folyás’, *agym* ,politikai folyamat’, hak. *agyn*, ujjg. *ekim*, üz. *okim* ,folyás, folyam’, KB. *akar su*, azerb. *axar su* ,folyó víz’, csuv. *juxan šyv* ,folyó víz, folyó, patak’. Vö.: csuv. *jux-* ,folyani’, ko. *ju* ,folyó, patak’, mari *jog(aš)* ,folyani’, *jogyn v’ud* ,folyó víz’, fi. *joki*, han. *jogan* ,folyó’. (JEGOROV 1964) Az eredeti szókezdő mássalhangzó *t-* volt, amelyet megőrzött az orosz a *teč*’ ,folyani’ igében, előzménye *tekti* (*tek-* ,folyik’ + *-ti-* főnévi igenév képző) A *-t* > *-t’* > *-č* változás *-i* előtt nemcsak a csuvasra, hanem a szarmatára volt jellemző. Így lett a szó elején is a *tik-* formából *čik-*, amely széles körben fennmaradt, A szó elején a fenti adatokban *t-* > *t’-* /*d’-* > *j-*; *t-* > *δ-* > *w-* > *V-* > *θ-* változások mutatkoznak. Elvileg a *-ryk* második elem lehet, valamivel ellátott’ jelentésű képző is. Az egytagú *Idylryk* a csuvasban *Irēlčēk*, ez amelletl szól, hogy a csuv. *-čēk* végső eleme nem kicsinyítő képző.

Idel’mes ,Folyó-forrás’ h. Ašm.:-, NAP: or. *Idel’mes* C., csuvas falu, Ar.:-.
 < or. *Idel’mes* < *Idel’* ← tat. *idel* ‘folyó’
 + *mes*³² ← ko. *mos* ‘forrás’.

Az egytagú *Idel’mes* név összetett szó, az előtagra ld. *Idel*. Az utótag összetartozik a ko. *mos* ,forrás’ szóval, amelynek az eredete a hunoknál, szarmatáknál keresendő.

Ädelsäj ,Folyó-völgy’ f. TB.176.: bask. *Ädelsäj* or. *Adilsaj* Xajb., az or. Tanalyk jobboldali mellékfolyója.

< bask. *Ädelsäj* < *Ädel* ← bask. *idel* ‘folyó’
 + bask. *säj* vö. kaz. *saj* ‘völgy, a folyó száraz medre’,
 bask. *saj* ‘folyami összekötő’,
 or. *Adilsaj* ← bask. *Ädelsäj*.³³

Az egytagú *Ädelsäj* név összetett szó, az előtagnak *Ädel* alapul ,folyó’ jelentésű szó szolgált, összetartozik vele a bask. *iðele* ,folyó’, tat. *idel* ,folyó’, ld. csuv. *Atäl* stb. A szó összetett vagy képzett, az *Äde* tő rokona a bask. *öðö*, *eðe* ,száraz folyómeder’, bask. *hyða* ,völgy’, alakváltozata a csuv. *var* ,árok, patak’, *vasan* ,völgy’. Az *Äde* tőhöz járult az *-l*, amely el-

32 Vö. még: ko. *mos’ör* ‘völgy’, ko. *jukmös* ‘kút, forrás’, ko. *ösmös* ‘dial. kút, mellékfolyó’, ud. *ošmes* ‘forrás’.

33 A szókezdő helyzetben lévő or. *a-* ósláv vagy nem orosz *e-* ill. *ä-* fejleménye. Ez utóbbi esetben lehet hanghelyettesítés eredménye is. Az or. *-i-* nem orosz zárt *-e-* átvétele.

vileg lehetne ,valamivel ellátott’ képző, ám valószínűbb, hogy a ,folyó, lé’ jelentésű önálló szóval tartozik össze, ld. mdE. *lej*, mdM. *laj* ,folyó’, magy. *lé, leves*. A név utótagja *saj* ,folyó’ jelentésű lehet, a szó ma a baskirban *saj* ,folyami összekötő’ jelentéssel. A folyó orosz neve *Adilsaj* átvétel. Az átadó alak **Atilsaj*, **Atelsaj* lehetett.

Kariidel ,Árok-folyó’ f. TB.90.: bask. *Kariidel* / *Öpö* / *Öfö* / *Ufa* / *Ufa idele* or. *Karidel*’, az or. Belaja jobboldali mellékfolyója.

< bask. *Kariidel* < *Kar*

+ *idel* ← bask. *idel* ‘folyó’,

Ufa idele < bask. *Ufa* ‘folyó neve’

+ *idele* ← bask. *idel* ‘folyó’

+ *-e*: birtokos személyjel E/3.

Az egytagú *Kariidel* név összetett szó, az előtag *Kar* elvileg összetartozhat a törökségben ismert *kara* ,fekete’ szóval, ám utalhat folyóra is. Az első esetben a szó összetartozik a magy. *korom* szóval, a második esetben pedig a magy. *Hortobágy* folyónév *Hor* előtagjával, stb. A név *idel* utótagjának alapul szolgált a bask. *idel* ‘folyó’ szó. A folyónak több alakváltozata ismert. Közülük az *Ufa idele* második tagja *-e*: birtokos személyjellel ellátott alak.

Agidel ,Fehér folyó’ f. TB.18.: bask. *Agidel* or. *Agidel* / *Belaja* / *Belaja Voložka*, az or. Kama baloldali mellékfolyója.

< bask. *Agidel* < *Ag* ← bask. *ak* ‘fehér’

+ *idel* ← bask. *idel* ‘folyó’,

or. *Agidel* ← 1. tat. **Akidel*, **Agidel*

2. bask. *Agidel*.³⁴

Az egytagú *Agidel* névre ld. *Agidel*. A folyó orosz neve *Agidel* átvétel, az átadó alak *Agidel* lehetett, az orosz az interdentális zöngés réshangot (*-δ-*) a zöngés *-d-* zárhanggal helyettesítette. A folyó másik orosz neve *Belaja*, ld. *Agidel*. A folyó harmadik orosz neve *Belaja Voložka*, az első tagnak alapul szolgált az or. *belaja* ,fehér’, a második tag *Voložka*, a szótó *Volož* átvétel, az átadó alak *Volog*. A *-g-* > *-ž-* változás a szláv nyelvekre jellemző, a szkíta-hun nyelvekben nincs ilyen hangváltozás. A *Volog* összetartozhat a magy. *folyó*, nyj. *foló*, a bask. *bulak*, tat. *bolak* ,folyó’ szóval. A földrajzi nevekben számos alakváltozata van meg, ld. *Vula*, *Bula*, stb. A szókezdő mássalhangzók (*v-*, *b-*, *f-*) eredeti *t-* fejleményei. Az egyik használat során a *t-* zöngésedés és részhangúsodás irányában változott, később zárhangúsodott is: *t-* > *δ-* > *w-* > 1. *v-*, 2. *b-*; a másik használatban pedig megmaradt zöngétlennek, csupán réshangúsodott a továbbiakban: *t-* > *θ-* > *φ-* > *f-*. A *-ka* elvileg lehet kicsinyítő képző és még számos más önálló szó is, ld. *Adil’kino*. A folyó *Belaja* neve úgy is létrejöhetett, hogy a második tagot elhagyták és az első tag a jelző önállóan nevezi meg a folyót. Ez nem túl gyakori, nem jellemző a víznevekre.

Sulman Iidel ,Forrás-víz Folyó’ f. TB.70.: bask. *Sulman Iidel* / *Iidel* / *Kariidel* or. *Kama* tat. *Čulman Idel*, az or. Volga baloldali mellékfolyója.

< bask. *Sulman* < *Sul* ← vö. csuv. *šāl* ‘forrás, kút’

+ *man* ← vö. *ko*. *va* ,víz’

+ *Iidel* ← bask. *idel* ‘folyó’

³⁴ A *-g-* a magánhangzóközi *-k-* félzöngésen (*-K-*) ejtett változatának a lejegyzése.

A kéttagú bask. *Sulman İdel* névnek a tatárban *Čulman İdel*. Jelentésük ‚Forrás-víz folyó’. Az első tag összetett szó, az előtag *Sul*, *Čul* összetartozik a ‚forrás’ jelentésű szavakkal, vö.: csuv. *sāl* ‚forrás’ dial. ‚kút’, ÓT. *jul* ‚patak’, MK. *jul* ‚forrás’, azerb. (nyugati dial.) *čulje* ‚nyitott víztároló’, mong. *ceel* ‚forrás, a földből állandóan feljövő víz(forrás)’. (JEGOROV 1964). A *man* utótag ‚víz’ jelentésű szó, alakváltozata a ko. *va* ‚víz’. Az eredeti szókezdő mássalhangzó *t-* volt, amelynek fejleményei közé tartozik a *v-* és az *m-* is: *t-* > *δ-* > *w-* > 1. *m-*, 2. *v-*. Az *-n* vagy megmaradt, vagy denazalizációval eltűnt. A név második tagja *İdel*, amelynek alapul szolgált a bask. *idel* ‚folyó’.

Kügiđel ‚Forrás-folyó’ f. TB.79.: bask. *Kügiđel* or. *Kugidel*’ Bajm., az or. Sakmara baloldali mellékfolyója.

< bask. *Kügiđel* < *Küg* ← 1. bask. tat. *kük* ‚kék’
 2. csuv. *kāk* ‚gyökér, alap’
 + *idel* ← bask. *idel* ‚folyó’,
 or. *Kugidel*’ ← bask. *Kügiđel*

A kéttagú *Kügiđel* név összetett szó, az előtag *Küg*, az idetartozó közszők családjába tartozik a bask. tat. *kük* ‚kék’, csuv. *kāk* ‚gyökér, alap’, továbbá a szelk. *kī*, *ke* ‚folyó’ szó. A név utótagja *idel*, amelynek alapul szolgált a bask. *idel* ‚folyó’.

Kügiđel ‚Forrás-folyó’ f. TB.79.: bask. *Kügiđel* or. *Dema*, az or. Belaja mellékfolyója.

< bask. *Kügiđel* < *Küg* ← 1. bask. tat. *kük* ‚kék’
 2. csuv. *kāk* ‚gyökér, alap’
 + *idel* ← bask. *idel* ‚folyó’,
 or. *Kugidel*’ ← bask. *Kügiđel*.

Az egytagú *Kügiđel* névre ld. *Kügiđel*.

İdelbäk ‚Folyó-fő’ h. TB.54.: bask. *İdelbäk* or. *İdel’bakovo* Zianč.

< bask. *İdelbäk* < *İdel* ← bask. *idel* ‚folyó’
 + *bäk*

or. *İdel’bakovo* < *İdel’bak* ← bask. *İdelbäk*
 + or. -ov: birtokos melléknév képző
 + -o.

Az egytagú *İdelbäk* név összetett szó, az előtagnak alapul szolgált a bask. *idel* ‚folyó’ szó, az utótag *bäk* összefügghet a ‚fő, fej’ szóval. A hely orosz neve *İdel’bakovo*, ahol az *İdel’bak* tő átvétel, amelyhez járult az or. -ov- birtokos melléknév képző, majd a semleges nemre utaló -o formáns.

İđlāj ‚Víz-folyó’ t. TB.54.: bask. *İđlāj* or. *Izl’aj* Belor., tó.

< bask. *İđlāj* < *İđ* ← vö. nyeny. i(d)³⁵ ‚víz’
 + *lāj* ← mdE. *lej* ‚folyó’,
 or. *Izl’aj*³⁶ ← bask. *İđlāj*

Az egytagú *İđlāj* név alakváltozatára ld. *İđäl*, *İdel*. Szerkezetileg összetett szó, az előtag-

35 A magy. *víz* szó rokona.

36 Az orosz vagy hanghelyettesítéssel vette át a baskír formát, vagy a bask. *İdlāj* > *Izlāj* valamilyen nyelvi fejleményét használja. Ugyanez a -z- van meg a magy. *Ézelő* személynévben is.

ja *Ið*, alakváltozatai *Iðä*, *Ide*, ld. *Iðäš*. Az utótag összefügg a ,víz, folyó' szavakkal, ld. mdE. *lej* ,folyó'. A folyó orosz neve *Iz'ljaj* átvétel, az átdadó alak **Izlej* vagy *Iðljaj*.

Irel h. Ašm.V.: csuv. *Irel*, falurész neve Éspepe faluban? NAP:-, Ar.:
 < csuv. *Irel*³⁷ < *Iðel* ← bask. *iðel* 'folyó'.

Az egytagú *Irel* név folyónévi eredetű, az *Etel* egyik alakváltozata. Közszóként is használatos, vö.: tat. *idel* ,folyó', bask. *iðele* ,folyó'. A szóbelseji -r- eredeti -t- fejleménye: -t- > -ð- > -r-. Szerkezetileg összetett szó, az előtag *Ire*, az árokkal, forrással kapcsolatos, ld. *Irč kassi*. A végső -l összetartozik a mdE. *lej* ,folyó' szóval.

Irěličěk f. Ašm.III.136.: csuv. *Irěličěk* or. *Voložka* (a csuv. Kiv-jal falutól 10 versztára, van ott sziget- 'ustrav'). ld. kaz.tat. *Idylryk*.³⁸

< csuv. *Irěličěk* < *Irěl* < *Iryl* < *Iðyl* < *Ityl*
 + -čěk < -čyk, -čik

Az egytagú *Irěličěk* név kicsinyítő képzős lehet, másrészt a *čěk* előzménye *čyk*, *čik*, ,folyó, víz' szavakkal tartozhat össze, ld. *Ač kassi*. A szótó *Irěl* folyónév, összetartozik az *Etel* stb. alakokkal, ld. *Etelek*, csuv. *Etěl*, *Atäl*. A folyó orosz neve *Voložka* átvétel, az átdadó alak **Vološka* lehetett. Elvileg átvehettek egy nem or. *Volog* alakot is, amelyhez egyrészt az or. -ka kicsinyítő képző járulhatott, másrészt összetartozhat a szelk. *kī*, *ke* ,folyó' szóval. Ebben az esetben a -g- > -ž- változás az oroszban ment végbe.

Irěličěk f. Ašm.V.: csuv. *Irěličěk*, a Volga folyó ága Trolej-Kassi falu közelében, NAP:-, Ar.:-

< csuv. *Irěličěk* < *Irěl* < *Iryl* < *Iðyl* < *Ityl*
 + csuv. -čěk < -čyk, -čik

Az egytagú *Irěličěk* névre ld. *Irěličěk*.

Az alakváltozatokra vö.: csuv. *Etelek*, *Etelekě*, *Atäl*, *Atälě*, *Etěl*, *Atly*, *Irel*, *Irěl*, tat. *Idel*, *Idyl*, bask. *Ädel*, *Iðel*, *iðele*, *Iðljaj*, or.: *Adel'ak*, *Adyl*, *Adil'*, *Idel'*, *Izljaj*. Az eddig ismertekhez képest jóval nagyobb számúak és több helyen fordulnak elő önálló folyóként, mellékfolyóként, ill. mellékfolyó nevében, a folyók menti árterek, rétek nevében, a folyó torkolatának ill. ágának és tavak nevében valamint helynevekben.

Az *Attila* név megfejtéséhez nélkülözhetetlen, hogy feltárjuk a fenti nevek közti hangtani, alaktani és jelentéstani összefüggéseket, tisztázzuk az aktuális és lexikális jelentéseket, megállapítsuk a neveknek alapul szolgált közszókat s rendezzük azoknak *Attila* nevéhez való viszonyát, valamint viszonylagos kronológiai sorrendet állítsunk fel hangtani és jelentéstani oldalról egyaránt. Látni kell azt is, milyen logika mentén születtek a földrajzi nevek, egyéb tulajdonnevek, a nyelvünk alapszókincséhez tartozó szavak s ebben a rendszerben hol élnek s hogyan helyezkednek el az olyan történeti nevek, mint *Attila* hun király neve.³⁹

37 Másik irányú változás eredménye az -r-: -d- > -r-.

38 A kaz. tat. -ryk (< -□yk < -tyk) és a csuv. -čěk (< -čik, -čyk < -t'ik, -t'yk, < -tik, -tyk) elemek a nevekben mint utótagok egymásnak alakváltozatai, közös előzményre mennek vissza.

39 Ehhez a munkához pedig szükséges volt megemlíteni néhány mássalhangzó kezdetű nevet is, amelyet jelen dolgozatban elhagytunk hely hiányában.

2.2.9. Földrajzi névi adatok a Kárpát-medencében

Attala helységnév Tolna megyében (KISS 1980) < *Atta + la*; **Atala**, **Attala** h. Somogy vm. (LELKES 1998) < *Ata + la*, *Atta + la*; **Adalin** h. Kolozs vm. (LELKES 1998) < *Ada + lin*; **Edelény** h. Borsod vm. (LELKES 1998), 'helység Borsod-Abaúj-Zemplén megyében'...Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással....Az alapjául szolgáló személynév vagy szláv vagy német eredetű. vö. cseh Odolen szn...német Edelen...(KISS 1980) < *Ede + lény*; **Szepesedelény** h. Szepes vm. (LELKES 1998) < *Szepes + edelény* (< *ede + lény*); **Edelspacher-Simánd** h. ld. *Alsósimánd* h. Arad vm. (LELKES 1998) < *Edelspacher* (*Edel + spacher*) + *Simánd*; **Edelstal** h. ld. Nemesvölgy h. Moson vm. (LELKES 1998) < *Edel + stal*; **Etele tér** 'Budapesten egy tér neve'. < *Etele* (< *Ete + le*) + *tér*; **Ecel** h. Nagy-Küküllő vm. (LELKES 1998) < *Ece + l*; **Ecellő** h. Szeben vm. (LELKES 1998) < *Ecse* (< *Ecse + l*) + *lő*.

Az adatok között többféle változat szerepel, etimológiai kapcsolatuk szükségszerű. Szerkezetileg mindegyik mellérendelő összetétel⁴⁰, a kiinduló lexikális jelentésüket illetően mind az előtag, mind az utótag vízzel, nedvességgel, folyóval kapcsolatos jelentésű lehet. Vö.: *Attala* < *Atta + la*, *Atala* < *Ata + la*, *Adalin* < *Ada + lin*, *Ecel* < *Ece + l*, *Ecellő* < *Ecse + llő*, *Edelény* < *Ede + lény*, *Etel* < *Ete + l*, *Etele* < *Ete + le*. Amennyiben valamilyik földrajzi névnek közvetlenül személynév szolgált volna alapul, a mintát a megnevezéshez akkor is a víz adta. Hangtanilag úgy függenek össze, hogy az *Attila* -l-jének a palatalizált -ly, a -tt-jének -cs-, -sz-, -c-, ill. -d-, -t- megfelelői is szerepelnek. A szókezdő magánhangzót pedig eredetileg olyan mássalhangzó (t-) előzte meg, amelynek fejleményei között szerepel a 0- (zéró) is: t- > δ- > w- > V- (vokális) > 0-.

2.2.10. További területek földrajzi névi adatai közül a vizsgálatba be kell vonni más földrajzi területeken lévő neveket is, amelyekről ki kell deríteni, idetartoznak-e vagy sem. Amennyiben a vizsgált tulajdonnevek és a közszók rokonságába tartoznak, tisztázni kell az oda kerülésük okát is. Pl.:

Etelköz 'történelmi terület feltehetőleg a Don (vagy a Dnyeper) és az Alduna között'... Előtagjához l. ötörök *Etil* 'egy folyó', talán a Volga'...utótagja a m. *köz* fn. Tkp. jelentése 'folyóköz'. (KISS 1980) < *Etel* (< *Ete + l*) + *köz*.

Az összevetendő alakok a képzők lehámozása után olyan szótövek maradnak, amelyek egyértelműen kapcsolatot mutatnak *Attila* nevével és annak a Volga-Urál vidékén valamint a Kárpát-medencében előforduló földrajzi névi párhuzamaival. A megadott közszók, mint a neveknek alapul szolgált szavak jelentései sem mondanak ellent, sőt támogatják az idetartozásukat. A nevek hangtani oldalról történő vizsgálatokor ki kell térni arra a tényre, hogy a szókezdő magánhangzós változatokon kívül vannak mássalhangzós kezdetű nevek is. Ami a nevek alakotani oldalát illeti, felismerhetők a szerkezeti, a szót alkotó elemek (abszolút és relatív gyök vagy tő, a képző, jel, rag). Az *Etelköz* (*Etel*⁴¹ + *köz*) előtagja alakilag több föld-

40 Az önálló szóból azonban idővel toldalék (képző, jel, rag) keletkezett. Ezáltal is lehetséges, hogy már képző minőségű az utolsó elem.

41 Az *Etel* tovább bontható: *Ete-* + *-l*, ahol az utótag *-l* visszavezethető korábbi alakokra: *-l* < *-IV* < *-IVj* **-IVγ* < *-IVk*, amely 'folyó, patak' jelentésű szó, vö.: md. *laj*, *lej* 'folyó, patak'. Az előtag *Ete* tulajdonnévi párhuzamait megtaláljuk a földrajzi neveken, köznévi megfelelőit pedig vizet, mocsarat, völgyet jelentő szavak körében kereshetjük.

rajzi névvel, személynévvvel és közzszóval mutat kapcsolatot. Ugyanakkor az is látható, hogy aktuális és lexikális jelentésüket tekintve mind a személynevek, mind a közzszók (igék és névszók) a víz és a folyó egy-egy tulajdonságát őrizték meg.

2.2.11. Személynevekben:⁴² baskír: *Ädel* TB.176., 54. < *Äde-* + *-l*; *Idelbäk* TB.176., 54. < *Idel* + *bäk*; Alakilag egybeesnek a földrajzi nevekkel, ezért csak az egymással való összefüggésükben lehet vizsgálni. A nevek 'folyó, élet, életerő' jelentésű szavakkal esnek egybe és női isten valamint király és alattvalói nevében fordulnak elő. A magyarban előforduló személynevek közül, mint történeti név: *Attila*: hún király neve < *Atti-* + *-la*. *Ézelő*: Üllő fia, Árpád dédunokája < *Éze-* + *-lő*. Családnév: *Etele* 'világi személynév, apanév' (KÁZMÉR 1993) < *Ete-* + *-le*; *Etelei*: < *etelei* ~ *eteli* < *Etele* világi személynév + patronimikum képző. (KÁZMÉR 1993) < *Ete-* + *-lei*; *Etelő* világi személynév, az *Etele* alakváltozata, apanév. (KÁZMÉR 1993) < *Ete-* + *-lő*. Mint utónév férfi és női névként egyaránt ismeretes. Férfi nevek (UTÓNEVEINK 1990): *Attila*: férfi keresztnév (hun-gót) atyuska, apácska, szeretett atyánk < *Atti-* + *-la*; *Atilla*: férfi keresztnév (hun-magyar) atyuska, apácska, szeretett apánk < *Atil-* + *-la*; *Édel*: férfi keresztnév (ófelnémet) nemes, nemesi < *Éde-* + *-l*; *Etele*: férfi keresztnév (hun-magyar) atyuska, apácska, szeretett apánk < *Ete-* + *-le*. Női nevek: (UTÓNEVEINK 1990) *Adél*: női keresztnév (germán-francia) nemes. < *Adé-* + *-l*; *Atala*: női keresztnév (héber) isten fenséges. < *Ata-* + *-la*; *Atália*: női keresztnév (héber) isten fenséges. *Atá-* + *-lia*; *Ete*: női keresztnév (magyar); *Etelka*, *Etele*: anyácska, anyuska. < *Ete-* + *-lka*, *Ete-* + *-le*; *Etel*: női keresztnév (angol-magyar) nemesi származású. < *Ete-* + *-l*; *Etelka*: női keresztnév (magyar) Dugonics András névalkotása, *Etele*: anyácska, anyuska. < *Ete-* + *-lka*; *Itala*: női keresztnév (olasz) itáliai. < *Ita-* + *-la*. Nem igazolt az az olasz eredet.

2.2.12. A személynévi adatokból leszűrhető tanulságok

Elvileg a személyneveknek alapul szolgálhatott valamely földrajzi név és köznév. A neveknek megadott közzszói jelentések a női ('anyácska, anyuska, isten, fenséges, nemes, nemesi származású, gazdag, öröklött vagyon') és a férfi ('atyuska, apácska, szeretett apánk, nemes, nemesi, gazdag, vagyonos') nevek esetében feltűnően egybeesnek, miközben a női nevek gazdagabb jelentéstartalommal rendelkeznek. Ennek a magyarázata a női nevek elsődlegességében, közvetlen víznévi kapcsolatában ill. a vízhez kötődésében rejlik úgy, hogy mindkettő forrás, életet ad.

Külön figyelmet érdemel a Venus istennőre vonatkozó adat, hiszen az elnevezése a logikai kronológiát tekintve ősbibb, mint *Attila* hun királyé és az ősi itáliai királyt jelölőé.⁴³ A gondolkodás fejlődésének kronológiájában a víz és a női istenség, az istennő kapcsolata előbbi, mint a férfi királyra utalás. *Attila* nem véletlenül nem isten, hanem annak az ostora, sarja.

A fenti adatokból az is kitűnik, hogy az egyszer már megalkotott név ismétlődik, azaz az utódok közül sokan megkapják jelezvén azt, hogy az ős sarja, mutatva ezzel az egybetarto-

42 Természetesen ennél jóval nagyobb számban fordulnak elő mind az uráli, mind az altáji, mind a szláv nyelvekben, összegyűjtésük és feldolgozásuk azonban meghaladja jelen dolgozat kereteit.

43 Vö.: *Italus* ... '1. ősi itáliai király 2. itáliai lakó'; *Idaliē* ... 'Venus'; *Idalium* ... 'Idalion (város Cyprus szigetén Venus szent területével); *Attalus* ... Attalos (Pergamum több királyának neve, III. *Attalus* a legismertebb, aki vagyonának örökösévé a római népet tette i.e. 133-ban) (GYÖRKÖSY 1970). E nevek gyökere4i a szkítákhoz, hunokhoz vezetnek.

zást, a nagyságot és azt, hogy az őshöz méltó képességekkel, tulajdonságokkal rendelkezik. Ezek között Attila egyenesen az isten (a legelső ős) ostroma, sarja.

2.2.13. Közszoí párhuzamok

Összegyűjtésük egyrészt a nevek etimológiájának az elkészítését teszik lehetővé, másrészt arról tanúskodnak, hogy a szócsalád tagjai nemcsak tulajdonnévként, hanem közszoíként is használatosak voltak, sőt közülük számos még ma is aktív. Vö.: magyar: *attila*, *atilla* 'zsinórozott magyar kabát' (TESz) < *atti-* + *-la*, *atil-* + *-la*; *atilla* 'vásott, rakoncátlan gyerek' (ÚMTSz) < *atil-* (< *ati-* + *-l*) + *-la*; *átilla* 'kardos, feleselő asszony' (ÚMTSz) < *átil-* (< *áti-* + *-l*) + *-la*; *attilák*⁴⁴ (többesszám) 'vad, szilaj marhafajta' (ÚMTSz) < 1. *attilá-* (< *atti-* + *-lá-*) + *-k* 2. *atti-* + *-lák*; *étel* 'élelem, ennivaló' (MÉK) < *éte-* + *-l*; *ital* 'ivóvíz, ivásra használt egyéb folyadék' (MÉK) < *ita-* + *-l*; finn: *eteli* 'dél, délszak, déli táj'⁴⁵ (SZINNYEI 1884) < *ete-* + *-lä*.

A közszoók őrzik a 'folyadék' jelentést. Utalnak a folyadék, a víz tartalmára s arra, hogy ivóvízként és ételként azaz táplálékként szolgál növény, állat, ember számára. Egyben rámutatnak az ital és étel fogyasztási műveletére, azaz cselekvésre valamint a folyóvíz egyéb tulajdonságaira, pl.: tekergősen folyik, kanyargós az útja, a mozgása lehet gyors, fürge, időnként vad, szilaj, rakoncátlan stb. Átvitt értelemben, ha valaki nyomozgat, tudakozódik, valójában utat csinál az ismereteknek, miközben a kútig, azaz a forrásig szeretne eljutni. Az altáji nyelvek közül vö.: csuvas: *atal-*, *atalan-* 'megnőni', csuv. *atalantar-* 'fejleszténi, megerősíteni' < *ata-* + *-l*, *ata-* + *-lan-*; *atalanu-* 'fejlődés, növekedés' (ANDREJEV 1961.) szavak *atal-*-töve. < *ata-* + *-lanu*; baskír: *idel* 'folyó' (TB. 18) < *ide-* + *-l*; tatár: *idel* 'folyó' (TB. 18) < *ide-* + *-l*.

A jelentésekben magára a folyóra ismerünk annak együttes és rész tulajdonságaival. A folyó, a víz női természetű, fecsegő de kardos is, hiszen utat vág magának s miközben kanyargósan folyik olykor rakoncátlan, vad és folyton növekszik, erősödik. A hozzá hasonló tulajdonságok kapcsán a természet más darabjai is megkapták az elnevezést.

A fenti szavak jelentései egybeesnek a víz, a folyó bizonyos rész tulajdonságaival, olyanokkal, amelyek eredetileg a víz, a forrás, a folyó komplex tulajdonságát alkotják. A vízforrás az élet kiinduló helye, hozzá hasonlóan a tojás sárgája, a szíjja és a nő is ilyen funkcióval rendelkezik. A borjú, a fiatal tehén nemcsak sarj, mint a forrás, hanem magában hordozza az utódok létrehozásának lehetőségét is, hiszen női természetű. A nemzedék, a lakó olyan, mint a folyóelágazás vagy akár a forráshoz kötődő folyók rendszere. Az elnevezések igen ősi gondolkodásmódot tükröznek.

Az *Attila* stb. a földrajzi névi vizsgálatok eredményeképpen szerkezetileg vagy összetett szó, vagy képzett: *Atti-* + *-la*. Mind az előtag, mind az utótag és változatai külön-külön is megvannak a földrajzi nevekben. Azt külön vizsgálatok dönthetik el, hogy a használók mikor nem érezték, mikor nem érzik a végső elem önálló szó voltát, mikortól minősül képzőnek, valamivel ellátott, valamihez tartozó, valami mellett lévő' jelentéssel vagy ragnak.

44 Nem biztos, hogy többesszám, ugyanaz az alapalak lehet, mint a csuv. *Etelek*.

45 A jelentése alapján úgy kapcsolódik az *Attila* név- és közszoí családjához, hogy *Attila* folyónévi párhuzamaiban a folyó forrás felőli szakaszát kell érteni, azaz, a folyó felső szakaszát. A 'dél' jelentést pedig úgy kell fel-fogni, hogy 'az a napszak, amikor a nap fent van, a legmagasabban van'. A magyar *dél* szót a 'dülled' jelentés kapcsán lehet megfejtetni. Az elnevezések között összekötő láncszem a 'fent, fenti, fent lévő stb.' jelentés.

2.2.14. Tanulságok

A földrajzi nevek és a személynévek kapcsolatának vizsgálatából levont tanulságok lényege az, hogy a személynévek kezdetben egyalakú nevek voltak. Ez még ma is él pl. a mongoloknál. Ezek a személynévek a víz mintájára keletkeztek. Amint a folyó mint élő-lény forrással ellátott, úgy az ember is forrással, azaz össel, maggal ellátott, ahhoz tartozó. A megnevezéshez tehát a víznév adott mintát, ám nem szolgált neki alapul. Ez azt is jelenti, hogy a név lexikális jelentése nem lehet pl. ‚forrásfolyó‘. Az is fontos, hogy a személynévekben a végső elem már rendszerint képző minőségű. Ezek a legősibb, legelső személynévek. Idővel a személy kaphatta nevét sok másról is, akár vízről, növényről, stb. A legújabbak, pl. *Noel* férfinév ‚új év‘ jelentésű lehet, vö.: ang. *new* ‚új‘, oszm. *yl* ‚év‘, ám az alkotó elemek, előtag, utótag eredetét keleten a szkítáknál, hunoknál találhatjuk meg. A kereszténység általánossá tételével kb. 1200 körül már a családnév mint vezetéknev és a keresztnév együtt lett a személy neve. A korábbi egyalakú nevek váltak családnévvé. A keresztnéveknek is gyakran az egyalakú név volt az alapja.

Az *Attila*, *Atilla* névváltozatban a *-tt-* a zöngétlen ejtést jelöli, tehát *-t-*. Az *Atti*, *Ati* gyök – alakváltozata a *Attik*, *Atik* teljesebb alak - a vízhez úgy vezet, mint forráshoz, az élet forrásához, ez pedig másképp a mag, az ős. A *-la* második elem ebben az esetben ‚valamivel ellátott‘ képző. A kettőzött *-ll-* változatban az első *-l-* hasonulás eredménye lehet, az *Attik*, *Atik* teljesebb alak végső *-k-*-ja hasonulhatott a második *-l-*-hez. A Volga-Urál vidéke földrajzi neveinek (mintegy 20.000) a rendszere ezt az értelmezést támogatja. Ugyanakkor megadja a választ Benkő Loránd kérdéseire is, amelyekre a fentiekben már kiolvasható a felelet. Eszerint *Etelköz* *Etel* elemének van köze *Attila* hun király nevéhez, annak alakváltozata. Bár a folyó neve közvetlenül nem szolgált alapul a személynévnek, ám mintát adott a megnevezéshez. Valóban, *Attila* neve is magyar közszoji alaptól, közelebről hun alaptól való. Minthogy uráli nyelvcsalád sohasem létezett, ezért a megfogalmazáson is változtatni kellett. Eszerint az uráli nyelvcsaládba sorolt nyelvekkel úgy van kapcsolata *Attila* névének, hogy a szkíták, hunok, szarmaták rájuk, melléjük telepedtek és mint szubsztrátum nép átvették a szupersztrátum népnek az igen gazdag szellemi és tárgyi kultúráját. Így van közülük a magyarokhoz a szkítákon, hunokon, szarmatákon keresztül. A török és a mongol nyelvekben a magyarral közös közszoji és tulajdonnévi párhuzamok további nyelvcsaládokba sorolt nyelvekben is megtalálhatók. A név szerkezeti felépítését illetően kezdetben összetett szó volt, idővel a végső elem ‚valamivel ellátott, valamihez tartozó, valami mellett lévő‘ jelentésű képzővé minősült. Ez a névadási jelenség a magyar, szkíta, hun, szarmata és az utódnépek, másképpen a turáni népek névének a névadási rendszerébe illik. A víznév és a személynév gyakran azonos. Ennek az a magyarázata, hogy a víznév az elsődleges és az ember megnevezéséhez ez adott mintát. Attilát több török nép is saját királyának tekinti, sőt az *Attila* név ma is használatos pl. Törökországban.

3. Összegzés

A Volga-Urál vidéke földrajzi neveinek a magyar nyelvi kapcsolatait világosan igazolják a két témakörben – földrajzi nevek és személynévek - fent bemutatott adatok. A kapcsolat oka azonban nem a magyar nyelvnek az uráli vagy finnugor eredetében van. A kapcsolat számai a szkítákhoz, hunokhoz, szarmatákhoz, a magyarok ősi rokonaihoz vezetnek, mert a legősibb

neveknek, a vízneveknek és a víznévi eredetű egyéb neveknek a névadói ők voltak és nem a feltételezett, sohasem igazolt és sohasem létezett uráli vagy finnugor nyelvi egységet beszélők. A névadás logikáját, magukat a neveket, közszókat, nyelvtani elemeket hozták magukkal őseink a Kárpát-medencébe, amely tovább élt és él a mai napig.

Rövidítések

alt.	altaji
ang.	angol
azerb.	azerbajdzsán
Bajm.	Bajmakszkij rajon
bask.	baskír
Belor.	Beloreckij rajon
Bug.u.	Bugurszkij ujezd
burj.mong.	burját mongol
C.	Civilszkij rajon
Cu.	Civilszkij ujezd
Č.	Csebokszarszkij rajon
csag.	csagatáj
cser.	cseremisiz
Čist.u.	Csisminszkij rajon
csn.	családnév
csuv.	csuvas
d.	domb
É-szorb	Északi-szorb
f.	folyó
fi.	finn
fn.	főnév
germ.	germán
h.	hely
hak.	hakasz
hn.	helynév
i.e.	indoeurópai
I.sz.	időszámítás szerint
jak.	jakut
kalm.	kalmük
karacs.	karacsáj
kaz.tat.	kazáni tatár
kirg.	kirgiz
k.kalp.	karakalpak
ko.	komi
kum.	kumük
Kušn.	Kusnarenkovszkij rajon
lat.	latin

ld.	lásd
le.	lengyel
m.	mocsár
M.	Morgausszkij rajon
magy.	magyar
mar.	mari
md.	mordvin
mdE.	erza mordvin
mong.	mongol
ném.	német
nyeny.	nyenyec
ojr.	ojrot
or.	orosz
oszm.	oszmán
osz.	oszét
ÓT.	ótörök
özb.	özbég
sz.	század
szelk.	szelkup
szlk.	szlovák
szn.	személynév
t.	tó
tat.	tatár
tuv.	tuvai
türkm.	türkmén
ud.	udmurt
ujg.	ujgúr
ujg.mod.	modern ujgúr
U.Kul.	Uszty-Kulomszkij rajon
üzb.	üzbég
vm.	vármegye
vö.:	vesd össze
Zianč.	Ziancsurinszkij rajon

Források

ANDREJEV, N. A. = *Csuvaszsko-russzkij szlovar*, Moszkva 1961.

Ar. = NIKITIN

Ašm. = ASMARIN N. I. *Thesaurus linguae Tschuvaschorum I-XVII*. Kazan - Csebokszari 1928-50.

B-R 1958 = *Baskírszko-Russzkij szlovar* Moszkva 1958

C.DAMDINSUREN – A. LUVSANDENDEV: 1982 = C.DAMDINSUREN – A. LUVSANDENDEV *Russzko-Mongolszkij szlovár* Ulan-Bator 1982

GMA = *Gidronimy Marijszkij ASzSZR*

GYÖRKÖSSY 1986 = GYÖRKÖSSY Alajos *Latin-Magyar szótár* Akadémiai Kiadó Budapest 1986

JEGOROV 1964 = JEGOROV, V.G. *Etimologicseskij szlovar csuvasszkovo jazyka*, Csebokszari, 1964.

Kāšy. = Maxmūd al-Kāšyari 2008. Orosz nyelvről fordította Czeplédi Katalin, Megjelenés alatt. A könyv eredeti címe *Divān Lugāt at-Turk*, oroszra fordította, az előszót és a megjegyzéseket írta Z. – M. Auezova. A szótutatót összeállította R. Ermersz. – Almati: Dajk-Press, 2005. – 1288 oldal + 2 oldal.

KB. = „*Kutadgu bilig*” (Drevneujgurszkij pamjatnik, napiszannyj Juszufom Balaszagunskim v 1069.)

KÁZMÉR 1993 = KÁZMÉR Miklós, *Régi magyar családnevek szótára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1993.

KISS 1980 = KISS Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

LELKES 1998 = LELKES György, *Magyar Helységnév-Azonosító Szótár*, Talma Könyvkiadó, Baja 1998.

LYTKIN–GULJAJEV 1999 = V.I. LYTKIN–J.Sz. GULJAJEV, *Kratkij Etimologicseskij Szlovar komi jazyka*, Szyktyvkar 1999.

MÉK = *Magyar Értelmező Kéziszótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1985.

MORAVCSIK 1988 = MORAVCSIK Gyula *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* Akadémiai Kiadó, Budapest 1988

MUNKÁCSI 1990 = MUNKÁCSI Bernát, *A votják nyelv szótára*, Az Uralisztikai Tan-szék kiadványai, Pécs, 1990.

NAP = *Naszeljonnyje punkty csuvasszkoy ASzSzR*. Csebokszari, 1974.

NIKITIN = NIKITIN I. D. *Toponimika (nazvanija urocsis, ovragov, leszov i drugih punktov szelenij) Csuvaszkoy ASzSzR*. Naucsnyj arhiv CsNII, knizsnoje posztuplenije N. 72. Kézirat.

SW = Dr. FOKOS-FUCHS, *Syrjánisches wörterbuch I-II*. Budapest 1959.

TB. = *Szlovar toponimov Baskírszkoy ASzSzR*. Baskort ASZSZR-nin toponimdar hüðlege. Ufa. 1980.

tefs. = Ld. тефс. XII-XIII. вв. А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира М., 1963.; тефс. XI-XV. вв. А. К. Боровков. Опыт грамматической характеристики языка тефсира XI-XV. вв.

T-R = 1966 *Tatarszko-Russzkij szlovar* Moszkva 1966

TESz = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-III*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.

TSK. = A. I. TURKIN, *Toponimicseskij szlovar komi ASzSzR*, Szyktyvkar 1986.

Irodalom

BAKAY 1996 – BAKAY Kornél *A magyar őstörténet kérdései - régész szemmel* in: Belvedere JGyTF Kiskönyvtára 9. Szeged, 1996:49-62

BENKŐ 1977 – BENKŐ Loránd *Magyar nyelvtörténet - magyar őstörténet* in: Magyar őstörténeti tanulmányok Bartha I.-Czeplédy K. - Róna-Tas A. (szerk.) Budapest 1977

CZEGLÉDI 2007 – CZEGLÉDI Katalin, *Szkíta-hun nyelv őstörténete*. Hangtan. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Budapest 2007.

CZEGLÉDI 2007 – CZEGLÉDI Katalin, *Szkíta-hun nyelv ősmodatai*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Budapest 2007.

CZEGLÉDI 2012 – A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában IX. *A magyar-bolgár nyelvviszony*. – Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 – A szkíta-hun nyelvek története. *Gyökrendszer*: I-II-III. kötet. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2013 – A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában X. *A magyar-török nyelvviszony*. Mahmüd al-Kāšyari török szótárának és nyelvtanának alapján. I. kötet. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2013. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2013 – A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában X. *A magyar-török nyelvviszony*. Mahmüd al-Kāšyari török szótárának és nyelvtanának alapján. II. kötet. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2013. Magánkiadás.

GALJAUTDINOV 1987 – I.G. GALJAUTDINOV *Onomasztikon Tarih nama i Bulgar Tadzsetdina Jalszygulova*, in: Baskírszkaja etnonímija Ufa 1987

GOMBOCZ 1905 – GOMBOCZ Zoltán *Árpád-kori török személynveink*. MNyTK. XXXV. 1905:241-84.

GYÖRFFY 1990 – GYÖRFFY György *A magyarság keleti elemei* Budapest 1990

GYÖRFFY 1997 – GYÖRFFY György *A magyar törzsnévek és törzsi helynevek* in: Honfoglalás és nyelvészet Balassi Kiadó Budapest 1997

GYÖRKÖSY – KERÉNYINÉ 1982 – GYÖRKÖSY Alajos – KERÉNYI Károlyné *Görög nyelvkönyv* Tankönyvkiadó, Budapest 1982

HAJDÚ – KRISTÓ – RÓNA-TAS 1980 – HAJDÚ Péter – KRISTÓ Gyula – RÓNA-TAS András *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* Kézirat Tankönyvkiadó, Budapest, 1980

HARMATTA 1997 – HARMATTA János *A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban* in: Honfoglalás és nyelvészet Balassi Kiadó Budapest 1997

KRISTÓ 1977 – KRISTÓ Gyula *Törzsek és törzsnévi helynevek* in: Magyar Őstörténeti Tanulmányok szerk. Bartha Antal – Czeglédi Károly – Róna-Tas András Budapest 1977.

KUZEJEV – IVANOV 1984 – R.G.KUZEJEV – V.A.IVANOV *Etnyicseszkiye processzy v Volgo-Uralszkom regione v V-XVI. vekach i problema proiszhozhdenija csuasszkovo jazyka* in: Bolgari i csuvasii Csebokszary 1984:3

LÁSZLÓ 1999 – LÁSZLÓ Gyula *Múltunkról utódainknak* Püski Kiadó Budapest 1999 I-II.

LIGETI 1979 – LIGETI Lajos *Régi török eredetű neveink* III. MNy. LXXV. 1979:26-42

LIGETI 1986 – LIGETI Lajos *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* Akadémiai Kiadó Budapest 1986

MÁNDOKY 1976 – MÁNDOKY Kongur István *Magyar eredetű törzsek a baskíroknál* in: Tiszatáj 30. 1976:41-44

NÉMETH 1991 – NÉMETH Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* Közzéteszi Berta Árpád, Akadémiai Kiadó Budapest 1991

NÉMETH 1966 – NÉMETH Gyula *Magyar törzsnévek a baskíroknál* Nyelvtudományi Közlemények 1966

RÓNA-TAS 1996 – RÓNA-TAS András *A honfoglaló magyar nép* Balassi Kiadó Budapest, 1996